

İmtiyaz Talebinden İstiklâl Hayaline

Abdullah Saydam*

Özet

Ermeniler, Osmanlı idaresinde yaşamaktan uzun yıllar boyunca pek şikâyetçi olmadılar. Osmanlı Devleti, Fransız İhtilâli'yle yayılan fikirlerin etkisinden korunmak için milletlerin eşitliğine dayalı bir politikaya yöneldi ve Osmanlı milletini oluşturmaya çalıştı. Fakat büyük devletlerin baskısıyla yayınlanan Islahat Fermanı amaçlanan politikayı etkisiz kıldı. Ermenileri daha bağımsız davranmaya iten sonuçlar ortaya çıktı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Avrupa'daki fikir hareketlerinin etkisiyle bağımsız bir devlet kurulmasını talep eden örgütler kuruldu. Avrupa devletlerinden önemli ölçüde destek de aldılar. Osmanlı Devleti'nin gireceği bir savaşta, gerçekleştirecekleri genel isyan ile başarılı olacaklarına inanmaktaydılar. Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını memnuniyetle karşıladılar ve Müslümanlara karşı saldırılara giriştiler. Araştırmamızda, Ermenilerin Müslümanlarla boğgörü içerisinde yaşamaktan bağımsız devlet istemeye giden bu zibniyet değişimi anlatılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, Millet sistemi, Osmanlıcılık, Himaye usulü, Ermeni partileri

Önyargılara İman Etmek

Üzerinden yüz yıl geçmiş, faillerinin tamamı tarihe intikal etmiş olan bir hadiseyi

araştırmanın metodolojik problemleri bellidir: Kaynakların eksikliği, temin etme güçlüğü, ulaşılan bilgi/belgelerin anlaşılabilirliği ve güvenilirliği, araştırmacının dürüstlüğü. Ancak konu "1915'te neler olduğu" sorusuna cevap aramak ise, bu sıkıntıların ötesinde ilave zorluklar ortaya çıkmaktadır. Zira bu derece siyasallaşmış, tarihçilerin belki de en az konuştuğu, bilen veya bilmeyen herkesin hükümler verdiği bir konuyu incelemek kolay değildir. Tarih bilimi ile asla bağdaşmayacak şekilde bazı ülke parlamentolarının, bu dönemde yaşananları baştan *soykırım* olarak ilan edip bunu inkâr edenlerin cezalandırılacağına dair kanunlar çıkarması, her türlü bilimsel değerlendirmelerin önünü kesmektedir. Böyle bir tavır insanların aklı melekelere sınır çizme, karar verme hürriyetlerini kısıtlama, nihayet insanın en mümtaz vasfı olan düşünme yeteneğine set çekmektir.

Bir tarihçi ancak gerekli araştırmaları yaptıktan sonra hükümler verebilmektedir. Varılan hükümler de tartışılmaz, itiraz edilmez, mutlak hakikatler olarak nitelendirilemez. Hiçbir tarihçi mutlak hakikate ulaştığını iddia edemez; zira mutlak hakikati resmî belgelere, raporlara, hatıralara, gazete veya dergi yazılarına aksettirebilen bir insanın bulunması mümkün değildir. Beş-altı saatlik halka açık bir toplantı gazetelerde en fazla bir sayfalık yer bulabilmektedir. Aynı toplantı muvafık gazetelerde farklı, muhalif gazetelerde farklı yansıtılmaktadır. Yazılmayanlar, anlatılmayanlar ise mutlak hakikatin pek büyük çoğunluğunu teşkil etmektedir. Ele geçirilebilecek her yeni doküman, yeni bilgi, izah, değerlendirme ve hüküm anlamına gelebilmektedir. Dolayısıyla parlamentoların son derece değişken, izafi, her zaman yeniden değerlendirilmeye muhtaç bir konuda yasama faaliyeti icra etmesi, buna dayanarak yargısal işlemin yolunu açması akıl ve bilim ile izah edilebilir değildir.

Birinci Dünya Savaşı'nın kendine mahsus şartları arasında cereyan eden, tarafların son derece büyük acı ve meşakkatlere

(*) Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

maruz kaldığı bir konunun bu derece siyasal-laşması, esasında o konunun hakikî anlamda aydınlatılmasını önlemektedir. Çoğu zaman tarihçileri de cenderesine alan bir ön yargı bahis mevzuudur. Bir ön yargıya iman etmek, tarihteki hadiseleri inancın ayrılmaz bir parçası haline getirmek, gerçeğe ulaşmayı engeller. Kişi, bu anlamdaki *inancına aykırı olarak telakki ettiği* herhangi bir delili görmez, sorgulamaz, haklılık payı aramaz. Bu tutum ise tarihin bilim olma keyfiyetinin en büyük düşmanıdır. Bundan dolayı “1915 yılında neler oldu, niçin oldu” soruları dürüst araştırmalara muhtaç olmaya devam etmektedir.

Bu makalede 1915 olayları anlatılmaktadır. Yalnız bu hadiseler zemin hazırlayan, öncesindeki yaklaşık bir asırlık dönem ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Amaç; süreç boyunca Osmanlı düzeninde meydana gelen çöküşe yönelik hadiseler ile Ermenilerin bu düzenden beklentilerinde ortaya çıkan değişimleri incelemektir. Osmanlı devlet adamları ile aydınlarının kendilerini yenilemeye ve değiştirmeye ilişkin tavırlarıyla, Ermeniler arasında ortaya çıkan zihniyet ve anlayış değişikliklerinin sebebiyet verdiği yeni durum ve olaylar da irdelenecektir. Konu araştırılırken şu aşamalar üzerinde durulmuştur: Millet sistemi yürürlükte iken Babiâli'nin eşitlik fikrine sahip çıkması fakat bu fikrin alt yapısının iyi hazırlanamayışı, bir taraftan eşitlik fikrinin savunulmasına karşılık öte yandan imtiyazların devam ettirilmesi hatta artırılması, millet sistemi içerisinde varlığını koruyan Ermenilerin kendi cemaatlerine yönelen tehditlere karşı bu sistemin koruyuculuğunu talep etmesi, eldeki imtiyazları artırmaya odaklanan teşebbüsler ve nihayet eşitliğe de imtiyaza da karşı çıkılarak istiklâl peşine düşülmesi ve bunun doğurduğu meseleler.

Fransız İhtilâli'nin Yaydığı Fikirler Karşısında “Millet Sistemi”

Reform ve *Rönesans* hareketleri sonrasında, bir taraftan *Sanayi İnkılabı* ile ortaya çıkan gelişmeler, diğer yandan *Aydınlanma*

Çağı'nın getirdiği düşünce çatışmaları ve zihniyet değişimi neticesinde, ABD bağımsızlık hareketinin de pratik etkileriyle meydana gelen *Fransız İhtilâli* Avrupa'yı baştan sona etkiledi. Şüphesiz bu etki, devletlerin ve toplumların siyasi yapıları, sosyal düzenleri, coğrafi konumlarıyla paralel olarak kısa veya uzun vadede ortaya çıktı. İhtilâlin yaydığı fikirlerin Müslümanlara tesir derecesi, Hıristiyanlara nazaran farklı olduğu gibi, Almanya üzerindeki etki ile Osmanlı Devleti'ndeki de aynı değildi. Doğal olarak Müslümanlar ile gayrimüslimlerin de etkilenme düzeyi aynı olmadı, elbette her gayrimüslim topluluğun da ihtilâl ile yayılan fikirlere aynı seviyede açık olduğu söylenemez.

Osmanlı yönetimi ihtilâlin yaydığı fikirlere hemen karşı çıkmış değildi. İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi ülkeler, İstanbul'daki Fransız Sefareti'nin bu fikirleri simgeleyen beyanat ve davranışlarını, meselâ yıldönümü kutlamalarını protesto ettiklerinde, Babiâli'nin tutumu pek de Fransa'nın aleyhinde olmadı. Bunda Sultan III. Selim'in Fransa'ya olan sempatisinin belirgin bir rolü olduğu muhakkaktır; ancak öte yandan İstanbul'un; yeni fikirlerin anlamı, tesiri ve hedefi hakkında çok fazla öngörüye sahip olduğunu söylemek güç görünmektedir. Napolyon'un Mısır'ı işgali, hükümetin Fransa'ya olan yakınlığını olumsuz yönde etkiledikten başka bu ülkenin emelleri konusunda ciddi kaygıların da doğmasına sebebiyet verdi. Bununla birlikte Fransız İhtilâli'nin doğurduğu fikirlerden Osmanlı memleketlerinin hemen denilebilecek kadar yakın bir dönemde etkilenmemesinin sebebi, söz konusu fikirlerin tesiri altında kalabilecek derecede bir kültürel alt yapının mevcut olmamasıydı. İhtilâlcı fikirlerin beslediği bir isyan olarak Mora ayaklanması ve Yunanistan'ın bağımsızlığına giden süreç örnek gösterilebilir ki, ihtilâl ile bu isyan arasında yaklaşık otuz yıllık bir zaman dilimi mevcuttur.

Babiâli'nin, yüzyılları kapsayan güvenlik ve adalet esaslı devlet yönetimi ve bu

çerçeve gayrimüslimleri idare etmek üzere takip ettiği siyaset, uzun sayılabilecek bir süre cemaatlerin önemli ve yaygın bir şikâyetine sebebiyet vermeden yürütüldü.¹ Diğer gayrimüslim topluluklar gibi Ermenilerin de, madî varlıklarını koruyan, servet edinme hakkı tanıyan, ayin ve ibadetlerini usulünce yapmalarına izin veren sistemden çağın şartları dikkate alındığında herhangi bir yakınmaları olduğu söylenemez.² Zaman zaman ortaya çıkan ağır vergilerden kaynaklanan şikâyet ve huzursuzluklar, bir cemaate özgü olmayıp Müslümanlar da dâhil olmak üzere toplumun her kesiminin rahatsızlık duyduğu devlet politikalarıydı.

Her iyi sistem zamanın meydana getirdiği değişime ayak uyduramadığında nasıl çağın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmaya mahkûm ise; zimmet siyaseti de zamanla yetersiz kalmaya başladı. Bu yetersizlik özellikle Fransız İhtilâli'yle ortaya çıkan yeni talepleri cevaplama konusunda kendini gösterdi. Eşitlik-Adalet-Hürriyet prensiplerini farklı biçimlerde yorumlayan liberal, sosyalist ve milliyetçi fikirler, gittikçe daha somut talepler ortaya çıkardı. XIX. yüzyılda Osmanlı'ya karşı başlatılan isyanlar, geleneksel millet sistemiyle artık bu toplulukların yönetilemeyeceğini göstermekteydi. Bu sistem XIV. veya XV. yüzyıllardaki feodal yönetimlerin zulmü altında inleyen Balkan milletleri için bir kurtuluş reçetesi olabilirdi, fakat XIX. yüzyıl insanı artık daha farklıydı. Ortaçağda kendi devletinden kurtulmak, Osmanlıya iltica etmek avantajlar ve fırsatlar doğurmaktaydı; hâlbuki XIX. yüzyılda servet edinme imkânları, dinî ve mezhebi baskıların yokluğu, yönetici kadrolara dâhil olma kolaylıkları batılı devletlerde daha fazlaydı. Hıristiyan nüfus için batılı devletleri model olarak kurulacak millî devletlerde yaşamak daha tercih edilmeye lâyık görülmekteydi.

Gayrimüslim aydınların seslendirmeye başladığı bu bakış açısı, cemaatleri hemen cazibesi altına almış değildi belki, ama on yıllar sonrasındaki gelişmeleri tetiklemiş oldu.

Nitekim Yunanistan'ın bağımsızlığı hariç tutulacak olursa batıda meydana gelen gelişmelerden etkilenerek bağımsızlık hareketlerine yönelmeler yaygın olarak 1860'lardan sonradır. En son olarak Ermeniler bu rüzgârdan etkilenmişlerdir ki, XIX. yüzyılın son çeyreğinden, yani Fransız İhtilâli'nden bir asır sonrasında söz ediliyor demektir.

Fransız İhtilâli'ne en yakın tarihte meydana gelen Sırp isyanının başlangıcının Avrupa'daki fikir hareketleriyle uzaktan yakından bir ilgisi bulunmamaktadır. 1804'te başlayan isyan, esasında devlete bağlı ama Yeniçeri zorbalarına karşı çıkan bazı insanların, hükümet nezdinde şikâyetçi olmaları, padişahın arzusuna rağmen hükümetin tedbir almakta gecikmesi ve bu arada mahalli yöneticilerin şikâyetçileri cezalandırması ile yayılan, sonra da Rusya'nın kışkırtmalarıyla genişleyen bir hadisedir. İsyanın idaresini ele geçiren Kara Yorgi'nin yeni fikirlerle, yeni zihniyetlerle, yeni Avrupa düzeniyle ilgisi olduğu söylenemez. Zaten kendisini destekleyen Rusya da yeni fikirlerin düşmanı idi. Sırp isyanının yayılmasının ve nitelik değiştirmesinin arka planında, en azından başlangıçta sıradan bir *bâkimiyyet tesis etme, bâkimiyyet alanını genişletme* teşebbüsünden başka bir faktörün bulunmadığı görülmektedir.³ Bununla birlikte Avrupalı devletlerin müdahaleleri, Rusya ile yapılan savaş, nihayetinde Sırlara birtakım

- (1) Quataert'in şu sözlerini nakletmekte yarar bulunmaktadır: "Aksi yöndeki bütün kışkırtmalara karşın, Osmanlı tarihinin büyük bölümünde cemaatler arası ilişkiler çağın standartlarına göre gayet iyiydi. Azınlık statüsündeki kişiler, yüzyıllar boyunca Osmanlı diyarında, örneğin, Fransız kralının ya da Habsburg imparatorunun topraklarında olduğundan daha eksiksiz haklara ve daha fazla yasal korumaya sahip oldular. Osmanlılardaki cemaatler arasındaki ilişkilerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda kötüleştiği de doğrudur." *Osmanlı İmparatorluğu*, s.250. Davison da şunları aktarmaktadır: "Aslına bakılırsa Türklerin kendi bağımlı halklarına karşı, Rusların Polonyalılara, İngilizlerin İrlandalılarına ya da Amerikalıların Zencilere karşı davranışlarından daha baskıcı oldukları iddia edilemezdi. Ancak Avrupa'da genellikle görmezlikten gelinirdi bu durum." Davison, *Reform*, I, s.139. II. Mahmud'un Varna gezisi sırasında şehirdeki Rumların eğlencelerine dair 5 Mayıs 1837 tarihli *Journal de Smyrne*'de çıkan bir haber ilgi çekicidir: "Rumların paskalya eğlenceleri sırasında, her zamanki gibi ateşli silahlar patlar, havai fişekler yükselir, genel alanlarda toplu danslar ve en gürültülü eğlence ve sevinç gösterileri yapılırken görüldü. Öyle ki Rumlarla Ermeniler millet-i hâkime ve Türkler reaya denebilirdi." Koloğlu, *Miyop Çörçil*, s.27.
- (2) Özellikle Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak, Ermenilerin muhtelif şehir ve kasabalardaki yaşantıları, ekonomik ve dini durumları, Müslümanlar veya diğer cemaatlerle ilişkileri hakkında yapılan bazı araştırmalar için bkz. *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, 4 cilt.
- (3) Ayrıntılar için bkz. Aslantaş, *Sırp İsyanları*.

ilave imtiyazlar verilerek burada özerk bir yapının tesis edilmesi, sonradan diğer gayrimüslim unsurlara yeni imtiyazlar elde etmek açısından emsal teşkil etti.

Yunan isyanı ise birçok yönden Sırp isyanından farklıdır. Bu isyanın ortaya çıkışı, büyük ölçüde Avrupa'da yayılan yeni fikirlerin eseridir. *Aydınlanma çağı* felsefi düşüncelerinin etkisi ile yeniden keşfedilen *Antik Yunan*'a duyulan hayranlık, Mora isyanını kısa sürede Avrupa kamuoyunun gündemine getirdi. Asilere duyulan romantik yakınlık dolayısıyla hem siyaseten hem de lojistik olarak büyük destek sağlandı. Voltaire, Andre Cehe-
nier, Byron, Delacroix, Beethoven gibi Avrupalı yazar ve sanatçıların isyancıların lehine yazdıkları yazılar, Yunanistan'ın egemenliği ve hatta eski Bizans'ın ihyası konusundaki ümitleri ve hayalleri canlandırdı. Avrupa kamuoyu ile İngiltere, Fransa, Rusya ve Prusya gibi devletler, bağımsız bir Yunanistan fikrine olumlu bakmaya başladılar. Böylelikle Mora isyanı, devletin muhtelif iç ve dış zafiyetleriyle birleşince Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması mümkün oldu.⁴

Bütün bu gelişmeler olurken Babiâli de, millet sisteminin artık ihtiyaçları karşılamadığını hissetmekteydi. En azından üst düzey yönetici kadrolarında bu düşünce çok net biçimde olmasa da, kanaat haline gelmeye başlamıştı denilebilir. Sultan II. Mahmud'a atfedilen; "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır." şeklindeki sözler,⁵ Müslümanların üstünlüğüne dayalı sisteme yeni bir bakışın işareti idi. Nitekim II. Mahmud'un vefatından hemen sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda; "Tebaa-saltanat-ı seniyeimizden olan ehl-i İslâm ve mîl-i saire bu müsadât-ı şahânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can, ırz, namus ve mal maddelerinden hükmi şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahânemizden emniyet-i

kâmile verilmiş" şeklinde geçen ifade; İslâm ahkâmındaki "millet-i hâkime" olan Müslümanlara da, "millet-i mahkûme" (yönetilen millet) olan gayrimüslimlere de aynı hakların verileceğini ilan etmekteydi.⁶ Teorik olarak fermanın içeriğinde yer alan can ve mal, ırz ve namus emniyeti, müsaderenin kaldırılması, vergi adaleti, askerliğin düzene sokulması gibi ilkeler İslâm hukukundaki yapıyı değiştirmemekteydi. Bununla birlikte devlet yönetiminin *toplumsal eşitlik* fikrine vurgu yapması ve bunu da bizzat cemaat liderlerinin, sefarethane temsilcilerinin, memurların ve halktan katılımcıların olduğu bir törende duyurması *millet sistemi* yerine Osmanlı'nın ön planda olacağını göstergesi idi.

Devletin asırlardır uyguladığı *millet sistemi* halkın eşitliğine değil, dinî esasa dayalı farklılığına ve ayrı bir yönetim biçimine delalet etmektedir. Bütün gayrimüslim gruplara zimmîliğin gerektirdiği hak ve yükümlülükler verilirken, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler *millet* olarak teşkilâtlandırılmışlardı.⁷ Bu yapı, devletin hükümrânlığı altında *milletbaşı* olan dinî liderlerin, kendi cemaatini kısmî özerklikle yönetmesi anlamına gelmekteydi. Ermenilerin bu şekilde teşkilâtlandırılmaları Fatih Sultan Mehmed tarafından 1461'de gerçekleştirilmişti. Bu tarihte Bursa Başpiskoposu Hovakim, İstanbul'a davet edilerek Ermeni Kilisesi Patrikliğine getirilmiş ve kendisine Rum Patriği ile Hahambaşı'nın yetkileri verilmişti. Hatta sonraki yıllarda kendilerine millet statüsü tanınmayan Mısır Kıptî Kilisesi ile Suriye Yakubî Kilisesi mensupları ile Süryaniler gibi cemaatlerin önemli bir kısmı

(4) Geniş bilgi için bkz. Clogg, *Yunanistan Tarihî*; Milas, *Yunan Ulusu*; Yelavich, *Balkan National States*; Loules, "The French Revolution and Its Influence Upon Greece".

(5) Kaynar, *Tanzimat*, s.100.

(6) İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.4.

(7) Millet sistemi hakkında bkz. "Millet Sistemi", *Osmanlı*, IV, s.197-369; Eryılmaz, Millet Sistemi; Bozkurt, *Gayrimüslimlerin Hukukî Durumu*; Küçük, "Millet Sistemi"; Ursinus, "Millet". Gayrimüslim grupların kısmî özerklik şeklinde idare edilmesiyle ilgili "devlet içinde devlet" veya "tam otonom yetkisi" doğrultusunda yapılan izahatın doğru olmadığını belirtelim. Verilen yetkiler şer'i hukuk çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki muhtelif görüşler için bkz. Kenanoğlu, *Millet Sistemi*. Yalnız Kenanoğlu'nun millet liderlerini sıradan bir *mültezim* veya *esnaf kethüdasına* benzetmesi çok isabetli görünmemektedir.

da bu Patrikhane'ye bağlanmıştı.⁸ Böylelikle Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan statü, yalnız kendi toplumlari için değil, diğeri bazı cemaatleri kapsaması açısından, farklı ve üstün bir nitelik göstermekteydi.

Milletbaşı olanlarla, onlara bağlı taşra yöneticilerinin mezhepleri ne olursa olsun hemen hemen aynı haklara sahip oldukları görülmektedir. Sistem dinî esasa göre organize edildiğinden gayrimüslimlerin idaresinde en önemli söz sahipleri ruhbanlar idi. Bir köydeki veya mahalledeki papaz oranın resmî yöneticisi durumundaydı. Milletlerin kendi geleneklerine ve kilise hiyerarşisine uygun biçimde, Patrikhane tarafından önerilen kişi padişah tarafından bir yere metropolit/murahhasa olarak tayin edilmekteydi. O da daha alt dereceli görevlileri atama yetkisine sahipti. Cemaat sorumlularına verilen tayin belgelerinde dikkat edilen esas nokta; her türlü faaliyet, karar ve uygulamalarda kendi ayinlerinin gereğine göre hareket etmeleri idi. Gayrimüslim tebaa da, kendi din görevlilerinin sadece ayinlerinin kurallarına uygun olarak söyledikleri "doğru sözleri"ne itaat edeceklerdi. Cemaatin sorumlusu, aynı zamanda devlet ile ilgili işlerde, meselâ vergilerin toplanmasında, kiliselere ödenmesi gereken aidatların tahsilinde esas yetkili idi. Görevlerini yaparken kendisine herhangi bir şekilde kanunsuz olarak yapılacak müdahaleler yasaklanmakta, memurların türlü bahanelerle onlardan maddî çıkar sağlamaları, birilerini kayırmaları, dinî törenlerin yapılış şekline çeşitli mülahazalarla müdahale etmeleri önlenmekteydi. Kadıların önemli görevlerinden biri de bu konularda cemaat idarecilerinin faaliyetlerini kolaylaştırıcı tedbirler almaktı.⁹

Devletin resmî uygulamasında bu konuların nasıl yer aldığına dair örnek olmak üzere Trabzon Ermeni Murahhasalığında yapılan değişiklikle ilgili fermanı özetlemekte yarar bulunmaktadır. Ferman 2 Cemaziyelevvel 1252 (15 Ağustos 1836) tarihli olup murahhasa atanmasının usul ve esasları, cemaati temsil yeterliliği, bu şahısların hak ve yetkileri

hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermesi sebebiyle önemli bir belgedir. "İstanbul ve tevâbii Katolikân Patriği Karabet" tarafından Divan-ı Hümayun'a takdim edilen arzuhal üzerine, Trabzon ve Gümüşhâne civarı Katolik murahhasası Ohannes oğlu Körh (Kirk ?) adlı rahibin görülen lüzum sebebiyle azlolunup yerine yine Katolik rahiplerinden olan Ohannes oğlu Sihak (İshak ?)'ın atanması talebi dolayısıyla hazırlanmıştır. İçerik olarak benzer tayinler için hazırlanan fermanlarla aynı olup *murahhasa* olarak tayin edilen rahiplerin görev ve yetkileri şöyle özetlenebilir:¹⁰

1. Bölgedeki bütün Ermeniler ayinleriyle ilgili konularda murahhasanın, doğru olmak kaydıyla, verdiği emirlere itaat edeceklerdir.
2. Murahhasalığa tâbi yerlerde azl ve tayini gerektiren papazları, yine ayinlerine uygun olmak şartıyla, kendisi tayin ve azledecek, başkaları tarafından müdahale olunmayacaktır.
3. Ermeni ruhbanlarından mahalle mahalle gezip fesada yol açanları engelleyeceklerdir.
4. Kendilerine tahsis kılınan kilise ve manastırlar, cemaatin zapt ve tasarrufunda olacak; devlet görevlileri teftiş gerekçesiyle cemaati rencide etmeye ve cezalandırmaya teşebbüs etmeyeceklerdir.
5. Murahhasalık tarafından dinî kurallara uymadıkları gerekçesiyle bazı kimselere ayinlerden uzaklaştırma cezası verildiğinde; buna kadılar, naipeler ya

(8) Bozkurt, *Gayrimüslimlerin Hukukî Durumu*, s.10 vd; Lewis, *Ortadoğu*, s.251. Seyfeli, "Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", s.125-156.

(9) Gerek Rum gerekse Ermeni metropolit veya murahhasa değişimi sebebiyle verilen fermanlarda adet-i kadim üzere gayrimüslimlerin ayin ve ibadetlerine müdahale edilmemesi gerektiği sürekli tekrarlanmaktaydı. Trabzon örneği için mesela bkz. *Trabzon Şer'iye Sicilleri (TŞS)*, 1947, 50/b-51/b; 1960, 31/b-32/a; 1963, 30/a-b; 1964, 19/b, 1970, 84/a. Ermenilerin serbest bir şekilde ibadet ve ayin edebilmeleri için Ermeni Patrikliğine verilen berat gereği İstinye'deki Ermeni kilisesine bir papaz tayinine müsaade edildiğine dair Zaptiye Müşiri ve Yeniköy Naibine yazılan 29 Safer 1271 (21 Kasım 1854) tarihli bir hüküm için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, A.DVN.MHM, 12-A/72)*.

(10) TŞS, 1964, 19/b.

da başkaları tarafından müdahale ve taarruz olunmayacaktır.

6. Murahhasanın yetkisine bazı zengin kimselerin müdahale ederek “şu papazı falan mahalleye gönder” veyahut “şu kiliseyi şu papaza ver” diye baskı yapmaları yasaktır.
7. Murahhasanın, papazların, vekil ve adamlarının şer’i şerifle ilgili her çeşit davaları Divan-ı Hümayun’dan başka yerlerde görüşülmeyecektir.
8. Elbise ve kıyafetine kimse karışmayacaktır.
9. Murahhasa, fermanında belirtilen şartlar doğrultusunda cemaatini serbestçe idare edecek, bu hususta hiçbir sebep- le kendisine engel çıkarılmayacaktır.

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin işlerine gerekmedikçe müdahale etmeye taraftar değildi. Onlar dilediklerince ibadet edebilir, tarım ve ticaret gibi meşguliyetlerle kazançlarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın sağlayabiliyorlardı. Kilisenin milletin başında olma imtiyazı devam etmekte, ekonomik düzen içerisinde olabildiğince zirveye tırmanma imkânından yararlanmaktaydılar. Bundan ötürü XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar genelde Ermenilerin mevcut düzenden memnun oldukları görülmektedir.¹¹

Gayrimüslimleri zorla İslâmlaştırma politikası olmadığı gibi¹², aksine onların kendi inançlarını yaşamalarına müsaade edilir, kutsal mekânlarına dokunulmaz, kiliseleri süslemek için kullanılacak olan her türlü eşyanın ithali halinde gümrük vergisi alınmazdı. İslâm dini tarafından haram sayılmasına rağmen kendi dinlerince meşru görülen, meselâ domuz eti yemek, şarap içmek gibi davranışlarda bulunmaları engellenmezdi¹³. Zira şeriat sadece Müslümanları bağlamaktaydı. Bazı konularda ancak bazı özel sebepler yüzünden kısıtlamalara gidilmekteydi¹⁴. Cemaat mensupları, bir itiraz olmadıkça evlenme, boşanma ve miras gibi medenî haklarını tamamen

kendi geleneklerine göre düzenlemekteydiler. Yalnız ihtilaflar halinde son karar mercii şer’iye mahkemeleri idi.

Şer’iye mahkemelerine intikal eden yüzlerce dava incelendiğinde, Müslümanlarla gayrimüslim gruplar arasındaki ilişkilerde, dayanışma kadar düşmanlık, ortaklık kadar rekabet, uzlaşma kadar inatlaşma olduğunu, yani herhangi bir mahalledeki komşuluk ilişkilerinin bütün unsurlarının yaşandığını görmekteyiz. Fakat dinî ayrılıktan kaynaklanan bir tartışma ve mücadele bulunmamakta, ihtilaflar özellikle sosyolojik sebeplere dayanmaktaydı. Fermanlarda dile getirilen bir takım dinî faaliyetlere yönelik müdahaleler ise esasında kanunlara aykırı eylemlerde bulunan bazı yöneticilerin rüşvet, hediye almak sevdasına dayanmaktaydı. Meselâ Galata kazasına bağlı Kulaksız köyü Ermenileri, yükümlü oldukları tersane ocaklarından kürek bedeli ile hane-i avarız bedellerini tamamen eda ettikleri halde Habercis Kilisesi papazı tarafından başka adlarla para talep edilerek haksızlığa uğradıklarından ötürü şikâyetçi olmuşlardı. Bu tür hareketlerin önlenmesi ilgililere emredilmişti.¹⁵ Yine Ermeni Patriği Bogos’un uygunsuz hareketlerde bulunmasından dolayı hakkında yapılan tahkikat neticesinde azledilerek yerine başkasının seçilmesi münasip görülmüştü.¹⁶ Yozgat Ermenileri, Karabaş Mıgırdıç’ın ayinlerine mugayir harekette bulunduğundan memuriyet yerinin değiştirilmesini talep etmişlerdi.¹⁷ Bu hususta

(11) Lewy, 1915, s.26 (Ronald Grigor Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, 1993, s.101’den naklen)

(12) İslâm hukuku zoraki İslâmlaştırmaya kesin surette karşıdır. Nitekim İmam Şafii bir Müslümanın gayrimüslim olan eşine Müslüman olmayı teklif etmesini “bu, onlara verilen teminata aykırı bir davranıştır” diyerek caiz görmemiştir. Çetin, *Bursa’da İbtida Hareketleri*, s.79.

(13) Buna dair bir fetvayı eklemekle yetinelim: “Bir Müslümanın, zimmiye bir karısı olsa; onu içki içmekten men edemez. Çünkü bu kadına göre, içki içmek helâldir. Ancak bu koca evine, bu karısının içki sokmasını yasaklayabilir. *Fetavay-ı Hindîye*, IV, s.298.

(14) Meselâ Eyüp semtinde gayrimüslimlerin oturmasına izin verilmekteydi. A. Refik, *Onuncu Asırda İstanbul*, s.79. Müslümanlara şarap satışı, İslâm mahallelerinde meyhane açılması, açılan şarap satılması, tululma taşınması yasaktı. *3 Numaralı Mübimme Defteri*, s.593; *5 Numaralı Mübimme Defteri*, s.35, 96, 99. Bir fermanla da Çorlu, Haslar ve Silivri’deki gayrimüslimlerin içki yapmalarının yasaklandığı belirtilmektedir. s.81.

(15) BOA, *Cevdet-Babriye*, 4728 (21 Şaban 1222/24 Ekim 1807).

(16) BOA, *Hatt-ı Hümayun*, 36331 (29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823).

(17) BOA, *HR.MKT.*, 55/50 (13 Rebiyülahir 1269/24 Ocak 1853).

Davison'un yazdıklarını da özetle aktaralım: Adana yakınlarındaki bir kasabada yaşayan Ermeniler validen baskı görmelerine rağmen, "kendi başlarındaki adamlardan daha çok çekiyorlardı. Bu insanlar vali adına vergi toplarlar; ama valiye bir kuruş toplarlarken, kendilerine üç kuruş alırlardı." Bandırma'da önde gelen Ermenilere (çorbacılar) göre, "Türk valiler, kadılar, civar yerlerin yetkilileri ve kim varsa o, Ermeni piskoposla kutsal olmayan bir birlik..." oluşturmaktaydılar. "Ruhani ya da sivil bütün dini görevliler bir ve yalnızca tek bir amaçta, halkı ezip koyun gibi kırmak ve hükümeti dolandırmak amacıyla birleşirler."¹⁸

Gayrimüslimler arasındaki en önemli dini ihtilaflar, Hıristiyanlığın farklı mezheplerinden olmaları nedeniyle, bir yerdeki kilisenin kullanımı veya mezarlıkların aynı olması gibi konulardan kaynaklanmaktaydı. Bu tür anlaşmazlıklarda devletin bulunduğu formül, gelen talep doğrultusunda ya Rumlara ya da Ermenilere yeni bir kilise yapımı yahut da mezarlık için yeni bir arazi tahsisi idi. Böylelikle kiliseleri veya mezarlıkları ayrılan iki cemaat arasındaki münazaa da sona ermekteydi.¹⁹ Bununla birlikte Kamame Kilisesi başta olmak üzere Kudüs'teki dini yapılar gerek Yahudilerle Hıristiyanlar arasında gerekse Hıristiyan mezheplerin kendi aralarında sık sık ihtilaf konusu olmaktadır.²⁰

Ermenileri huzursuz eden en önemli mesele, misyonerlerin çalışmaları neticesinde bazı mensuplarının Katolik veya Protestan olmalarıydı.²¹ Bu durum cemaat yönetimini oldukça sarsmıştı. Mezhep değiştirenler yüzünden meydana gelen tartışmalar gittikçe bir asayiş ve güvenlik meselesi haline almaya da başlamıştı. Bunun üzerine Patrikhane'nin müracaatıyla Sultan II. Mahmud'un mezhep değişikliğini yasaklayan bir ferman çıkardığı görülmektedir. Fermanla Nisan 1835'ten itibaren mezhep değişikliğinin yasaklanması yoluna gidilmiştir.²²

Fermanda bu yasağın gerekçesi, kapsamı, nasıl uygulanacağı ile ilgili hususlar şu

şekilde izah edilmekteydi: Patriğin ifadesine göre Ermeni milletinden olan bazı kimseler şu veya bu sebeple suçlu duruma düştiklerinde, kendilerine ceza verilmesini önlemek için Katolik milletine tâbi olmayı tercih etmektedirler.²³ Dolayısıyla hem Ermeni milleti içinde sıkıntılar meydana getirmekteler hem de devletin nizamı için çok önemli bir uygulama olan nüfus yazımı konusuna zarar vermekteler. Artık iki millet arasında bu türlü uygunsuzlukların meydana gelmemesi için meselenin kuvvetli bir nizama bağlanma-

(18) Davison, Reform, I, s.140.

(19) Rumlarla Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan mezarlık meselesine dair örnek için bkz. BOA, A.MKT.UM., 121/32; A.MKT.MVL., 59/86 (1 Rebiyülahir 1269/12 Ocak 1853). Sivas'ın Sarışeyh mahallesindeki Rum Kilisesi etrafında bulunan ve Rumlarla Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan mezarlığa ölü defnettirilmemesi, bunlara başka mezarlıkların tahsis edilmesine dair de bkz. A..MKT.UM, 413 / 6 (17 Zilhicce 1276/6 Temmuz 1860)

(20) Kudüs'te bulunan Kamame, Beytüllahm ve Marden adlı kiliselerde ve mevkilerde Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı yerleri olduğu halde Rumlara bu mevkileri kaldırarak Ermenileri ziyaretten mahrum etmek istedikleri cihetle ellerinde bulunan fermanlar gereğince hareket etmeleri hk. bkz. BOA, Hatt-ı Hümayun, 49332 (29 Zilhicce 1228/23 Aralık 1813). Kudüs'teki Kamame kilisesi hakkında Ermenilerin müdahalesi vuku bulduğuna dair Frenk rahipleri tarafından edilen şikâyet üzerine Divan-ı Hümayun'dan yazılan taktirde de her milletin ellerindeki fermanlar mucibince ziyarete haklı olup yoksul geçici kilisenin hiç kimseye temlik olunmadığı ifade edilmişti. Aynı yer, 36206 (29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839). Bu hususlara dair çeşitli vesilelerle çıkan ihtilaflara dair ayrıca bkz. Aynı yer, 26096-A, 36196, 36197, 36200-A, , 36201, 36201-A, 36201-D, 36203; BOA, Cevdet-Hariciye, 581; Cevdet-Adliye, 5906; A.AMD., 44/39; HR.MKT., 94/48; Irade-Hariciye, 21403; A.MKT.UM., 574/40.

(21) Geniş bilgi için bkz. Kılıç, *Ermeniler Arasında Din ve Siyasi Mücadeleler*, s.47-67. Papalığın 1579'dan sonra misyonerlik faaliyetlerini başlatması Ermenilerin Katolikleşmesi meselesini ortaya çıkarmış oldu. Protestanlık ise XIX. yüzyıldan sonra yayılmıştı. Özdoğan (v.d), *Türkiye'de Ermeniler*, s.55-58. Osmanlı kaynaklarına göre Ermeniler arasında Katolikliğin yayılmasının IV. Murad devrinden itibaren söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Sağır-ı, "Ermenileri Katolikleştirme ...", s.145-159.

(22) Bozkurt, Gayrimüslim, s.42'de yasaklamanın 1834'te söz konusu olduğunu ifade etmekte ise de fermanda Zilhicce 1250 (1 Zilhicce 1250-31 Mart 1835) tarihinden öncesinin araştırılıp sonuçlandırılmaması ifade edildiğine göre bizim tespit ettiğimiz tarih yasaklamanın başlangıcı olmalıdır. Nitekim Evahir-i Safer 1255 (1 safer 1255- 16 Nisan 1839) tarihli olarak Mısır ve Şam valisi Mehmed Ali Paşa'ya, Şam mollasına, bölgedeki kadi ve naipilere yollanan fermanda da Zilhicce 1250 tarihi esas alınmaktadır. Ahmet Refik, *On üçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s.31-33. Mezhep değiştirmenin İstanbul dışında da geçerli olduğu hususu Hüdavendigâr ve Trabzon sancaklarına da tebliğ edilmişti. BOA, Cevdet-Adliye, 1939 (29 Rebiyülahir 1251/24 Ağustos 1835), 5393 (23 Cemaziyevvel 1257/13 Temmuz 1841). Mezhep değiştirmeye yasağına ilişkin Ermeni ve Katolik patriklerine verilen ferman, Rumlardan Ermeni ve Katolik olanların dahi kabul edilmemesi için Rum Patrikhanesine de gönderilmişti. 3181 (21 Safer 1251/18 Haziran 1835). Ermeni cemaati arasındaki tartışmanın Trabzon boyutu hakkında geniş bilgi için bkz. Saydam, "Mezhep Değiştirme Yasağı", s.4-10.

(23) "Söz gelimi, halkı sömürdüğü açık olan dört Gregoryen Ermeni çorbacı, reform eğilimli bir piskoposa rastladıklarında Protestan olduklarını iddia etmişlerdi. Üstü tarafından cezalandırılma veya harcanma tehlikesi yaşayan bir Gregoryen Ermeni piskopos ise Katolikliğe geçmiş ve tehlike geçene kadar Fransız konsolosunun korumasında kalmıştı." Davison, Reform, I, s.141.

sı gereklidir. Ermeni patriğinin bu ifadesine karşılık, Katolik Patriği, samimi bir düşünce ile Ermeni milletinden ayrılarak Katolik milletine geçenlerin reddedilmelerinin kendi ayınlarına aykırı olduğunu, kendilerinin Katolik takımından olup da Ermeni milletine geçenlere bir şey demeyeceklerini ifade etmiştir. İki patriğin farklı görüş belirtmeleri üzerine konuyu görüşen hükümet yetkilileri bu iki milletin mezhep farklılığından dolayı ayrı patrikler marifetiyle yönetilmesinin kabul edildiğini, fakat Ermeni milleti içinde bu çeşit uygunsuz davranışların Katolik milletine tâbiyet etmeleri hususuna müsaade edildiği takdirde milletçe usul ve düzenlerine zarar geleceğinden başka, devletin idarî nizamından olan nüfus sayımı gibi hayırlı bir maddenin de ihlaline yol açacaktır. Zira nüfus defterinde Ermeni olarak yazılanların sonradan Katolik defterine yazılması ve aynı şekilde Katolik takımından Ermeni milletine geri dönecek olanların, nüfus defterinde Katolik namıyla kayıtlı olmaları sebebiyle, tashihi lazım geleceğinden bu durum karışıklığa neden olacaktır. Bu maddeye bir nizam verilmedikçe mahzurlar ortaya çıkacak ve iki millet arasındaki huzursuzluk sürekli devam edecektir. Dolayısıyla Ermenilerin Katolik milleti tarafından kabul olunmaması ve aynı şekilde Katoliklerin de Ermeni milletine karışmamaları, düzenin korunması için gerekli olduğundan, bundan sonra iki milletten olanlar şimdiki buldukları halde kalıp bir diğerine geçmek isteyenler tarafarca asla kabul olunmayacaklardır.²⁴

Fransa tarafından yapılan ağır baskılar ve yasaklamanın esasında pek işe yaramaması dolayısıyla 1844'te mezhep değiştirmek serbest bırakılmıştır. Bundan sonra zorla mezhep değiştirmek yasak olurken kendi rızalarıyla Katolik²⁵ veya Protestan²⁶ olanlara müdahale edilmemesi konusunda ferman çıkarılmıştır. Bununla birlikte Ermeni cemaati özellikle Katolik olanlara karşı sert tavır göstermeye çeşitli vesilelerle devam etmişti.²⁷ Mezhep değiştirmek serbest bırakıldıktan

sonra Protestanlığı kabul edenleri Ermeni Patriğinin aforoz etmesi yüzünden, diğer Ermenilerin düşmanlıklarına hedef olanların korunmaları ve bu gruptan olanlara özellikle vergi ve saire gibi meselelerde zulmedilmemesi için de muhtelif tarihlerde yerel idarecilere gerekli talimatlar gönderilmekteydi.²⁸

Mezhep değişikliğine gidenler ve bunların cemaat içerisinde yol açtıkları meseleler, din adamlarının sürekli tartışma ortamına girmelerine sebebiyet verdi. Yukarıda bazı örnekleri verildiği üzere din adamlarının yolsuzluklara bulaşmaları da gittikçe onlara karşı yoğunlaşan bir muhalefeti tetiklemiş oldu. Din adamlarının oldukça nüfuz ve otorite sahibi olduğu bu yıllarda, Avrupa'da uzun bir süredir eskisi kadar etkili değillerdi. Aydınlanma çağıyla görülmeye başlayan laik yaklaşımlar, 1830 isyanından sonra iyice yaygınlaşmış, liberal-sosyalist anlayışların etkisiyle din adamlarının otoritesine karşı çıkışlar söz konusu olmuştur. Benzer tepkilerin Türkiye'de yaşayan cemaat mensupları tarafından da yer yer gösterilmeye başlanması, köklü bir değişimin göstergesi olarak algılandı. Özellikle Avrupa memleketlerinde eğitim ve ticaret sebebiyle bulunan Osmanlı tebaasından gayrimüslimlerin buradaki laik anlayışın etkisiyle kilise otoritesine itiraz ettikleri söylenebilir. Bu karşı çıkışlar artık mahallî ve ferdî değildi, aksine ideolojik esaslara dayanmaktaydı. Materyalizmin etkisi ile beşerî olmayan her şeyi reddeden insanların din adamları aracılığıyla yönetilmesi, artık başlı başına bir problem durumundaydı. Resmî devlet otoritesine dayanan ruhbanların halka, zulüm ve yolsuzluk

(24) Mezhep değiştirme yasağının devam ettiği yıllarda merkezden taşraya gönderilen çeşitli ferman ve resmi yazılarda, Ermenileri rahatsız edecek şekilde Katolik ve Protestanlığı yaymak için çaba gösteren misyonerlerin bu faaliyetlerinin engellenmesi istenmekteydi. *BOA, Cevdet-Adliye*, 844, *Cevdet-Dabîliye*, 1485, *A.MKT. MHM*, 1/14, *Cevdet-Hariciye*, 4111, *HR. MKT*, 4/18.

(25) Kütahya'da kendi rızalarıyla Katolik mezhebine giren Ermenilere müdahale edilmemesine dair bkz. *BOA, HR. MKT*, 95/24 (21 Rebiülevvel 1271/12 Aralık 1854).

(26) Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasına dair bkz. Kılıç, *Ermeniler Arasında Din ve Siyasi Mücadeleler*, s.83-93. Protestanlara millet statüsü verilmesine dair bkz. Sanyıldız, "Protestan Ermeni Milleti".

(27) Meselâ bkz. Turan, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi".

(28) *BOA, A.MKT*, 21/78, *HR. MKT*, 33/6, 43/11, 95/47, *İrade-Hariciye*, 4133, *A.DVN*, 105/13, 114/13.

yaptıklarına dair söylentiler ise onlara karşı oluşan tepkileri meşrulaştırıcı bir rol oynadı. Böylelikle tamamen dinî bakış açısıyla ve din adamlarına dayandırılarak teşkil olunan *millet sistemi* ciddi bir tehdit ile karşı karşıyaydı ve bu alanda bir yenilenmeye gidilmesi kaçınılmaz görünmekteydi.

Başarısız Bir Teşebbüs: Osmanlı Milletinin Oluşturulması

Avrupa'daki toplumsal değişimin getirdiği yeni şartlar devletlerin yapısını derinden etkiledi. Artık mevcut devlet modelleri ciddi surette tartışılmaktaydı. Milletlerin ayrılığını ve bağımsızlığını esas alan yeni dünya düzeni ile ortaya çıkan, *Büyük Güçlerin* destekleriyle millî devlet kurma cereyanı Yunanistan'da başarıya ulaşmıştı.

Bu yeni ortamda Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini koruyabilmesi için muhtelif dinî ve etnik unsurlardan meydana gelen reayasını birleşik bir "millet" haline getirmekten, bir millet icat etmekten başka çaresi yoktu. Aydınların bu gerçeği erken zamanlarda, yani Tanzimat'ın arifesinde fark ettiği anlaşılmaktadır. Toplum ile devlet arasındaki ilişkileri sıkılaştırmak gerekirdi. Aksi takdirde yeni fikirlerin olumsuzluğunu ortadan kaldırmak mümkün olamayacaktı. Tanzimat'ın resmî politikası olan milletlerin uyumu ve birleştirilmesi politikası işte bu milleti yaratmak içindi.²⁹ Bu dönemde Osmanlı yaşantısını yakından gözlemleyen Cyrus Hamlin, "Gülhane Hattı reayaya hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi." diyerek siyasal beklentiler ve anlayışlardaki değişimlere işaret etmektedir.³⁰

Tanzimat'ın biraz müphem görünen yeni millet oluşturma politikasının özü, ülkede yaşayan herkese, tek vatandaşlık sıfatı altında eşit hak ve vazifeler tanımak idi. Azınlıkları devlete bağlamayı ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmayı hedeflenmekteydi.

Böylece bir *Osmanlı milleti* oluşacak ve devletin başından beri uyguladığı *millet sistemi* sona erdirilmiş olacaktı.³¹ Bu bakış açısının yıllar sonra da çeşitli vesilelerle tekrarlanması ve hukuki metinlere girmesi, tercih edilen yeni anlayışın geçici değil, kalıcı kılınmak istendiğine ve şuurlu bir politika değişikliği olduğuna işaret etmektedir. Nitekim 1868'de Sultan Abdülaziz, Şura-yı Devlet'teki açış nutkunda bizzat; "Hangi mezhepde bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdır" demişti.³² 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasî'nin 8. maddesinde "Devlet-i Osmaniye tâbiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ-istisna Osmanlı tabir olunur" denilmektedir.³³

Bir millet oluşturma siyaseti ağır aksak da olsa yapılan çalışmalarla ilerlerken, *Islahat Fermanı* tam tersi sonuçlar verecek bir içerikle, 18 Şubat 1856 Pazartesi tarihinde vükelâ, meclis azaları, ulema, cemaat liderleri ve yabancı ülke temsilcileri hazır olduğu halde okundu. Babiâli'nin fermanı ilan etmesindeki esas kaygı, çeşitli sorunların çözümünde yabancı yardımını sağlamak, fakat müdahalesini önlemektir. Zira Kırım Savaşı sonrasında barış antlaşmasıyla ilgili müzakereler yapılırken İngiltere, Fransa ve Avusturya, Hıristiyan unsurların hukukî durumlarına dair yeni bir ferman çıkarılması konusunda anlaşmışlardı. Üstelik ferman üzerinde Avrupa devletlerinin söz hakkı olması yönünde de ısrarlı bir tavır takınmışlardı. Bu yüzden Islahat Fer-

(29) Bu dönemde düşünce alanında öncü rolü oynayanlardan biri Sadık Rif'at Paşa idi. Onun muhtelif konulardaki görüşleri için bkz. *Müntehabat-ı Asar*. Ayrıca onun hakkında da bkz. Türkgeldi, "Sadık Rifat Paşa"; A. Şeref, *Tarih Musababeleri*, s.96-109; Sayar, *Osmanlı İktisadî Düşüncesi*, s.217-235.

(30) İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.362. Önceleri Osmanlı idaresinden memnun kalan Ermenilerin, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren şikâyetlerinin arttığı ve mesela 1850-1870 yılları arasında yerel yöneticilerin baskıları, dini uygulamaların engellenmesi, öldürme olayları, vergi uzlaşmazlıklarıyla ilgili olarak piskoposların Babiâli'ye 537 takrir verdikleri bir Ermeni araştırmacı tarafından iddia edilmektedir. Dadrian, *Warrant for Genocide*, s.39. Bu iddia doğru olsa bile, nüfusu bir milyondan fazla olan Ermeni cemaatinin muhtelif meseleleriyle ilgili olarak arz edilen dilekçelerin sayısının yılda ortalama 26-27 civarında olması çok fazla abartılacak bir durum olmadığını göstermektedir.

(31) Karpat, *Demokrasi Tarihi*, s.35.

(32) İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.3 (not 1).

(33) Kili, *Gözübüyük, Anayasa*, s.44.

manı, hem içerik bakımından hem de şekil ve hukuk bakımından Tanzimat Fermanı ile benzerlik göstermemekte, devletin hükümlerini zedeleyen bir özellik taşımaktaydı. Daha sonra Paris Antlaşması'nda fermana atıfta bulunulmasıyla, içeriğinin Osmanlı Devleti'nin diğer devletlere resmî bir taahhüdü haline getirilmiş oldu.³⁴

Fermana göre gayrimüslimlere şimdiye kadar verilen imtiyazlar devam edecek ve günün şartlarına uyarlanması için hükümetin nezareti altında Patrikhanelerde meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Babî'ye arz edilip tasdik olunacaktır. Patriklerin seçim usulü ıslah olunacak ve devlet ile ruhanî liderler arasında yapılacak müzakereler sonucunda bunların yemin törenleri belli esaslara bağlanacak, cemaat mensuplarının ruhanî reislerine verdikleri bağış ve aidatlar kaldırılacak, bunun yerine maaş bağlanacaktır. Diğer papazlara ve görevlilere de maaş bağlanacak, bunların mallarına dokunulmayacaktır. Cemaat işleri, aralarından seçilen üyelerden oluşacak bir meclis tarafından yürütülecektir. Cemaate ait mabet, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacaktır. Böyle yerler yeniden yapıldığı takdirde millet reislerinin tasvibi ile hükümete arz edilecek ve gereken yapılacaktır. Her mezhep mensubu kendi ayin ve ibadetini serbestçe yapabilecek, bir sınıf diğer sınıftan üstün tutulmayacak, kimse kimseye hakaret edici sözler söylemeyecek, hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktır. Osmanlı vatandaşları hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar, ehil olmak şartıyla devletin hizmet ve memuriyetine kabul edilebileceklerdir. Bütün din ve mezhep mensupları askerî ve mülki mekteplere gidebilecekleri gibi, isteyen cemaatin okul açması serbest olacaktır. Bu okulları, üyeleri padişah tarafından tayin edilecek karma bir kurul teftiş edecektir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde görülecek ve mahkemeler aleni olacak, şahit-

ler ifadelerini kendi dillerinde yapacaklar ve kendi mezheplerine göre yemin edeceklerdir. Hukuk davaları da eyalet ve sancaklardaki karma meclislerde, vali ve kadı huzurunda görülecektir. Vergi adaleti bütün mükelleflerin eşitliğini gerektirdiği gibi; hukuk da, adalet de, vazifeler de eşitliği gerektireceğinden gayrimüslimler de askerlikle mükellef olacaklar; bedel ödeyerek askerî hizmetten muaf olmak isteyenler ve gayrimüslimlerin askerlikte istihdamı hakkında ayrıca nizamnameler hazırlanacaktır. Eyalet ve sancak meclislerine gayrimüslimlerin seçimi konusu ıslah edilecektir. Bütün tebaayı ilgilendiren meselelerin müzakeresi sırasında her cemaatten birer temsilci, Meclis-i Vâlâ müzakerelerine iştirak ettirilecektir.³⁵

Görüldüğü üzere hükümetin her unsurun eşitliği ve birliği esasına dayalı yeni bir millet oluşturma siyasetini dinamitleyen bir ferman idi bu. Birliği değil ayrılığı derinleştirmeyi esas almaktaydı. Millet sistemini kaldırmıyor, sistem içerisinde gayrimüslimlerin imtiyazlarını genişletiyordu.

Islahat Fermanı kimseyi memnun etmedi. Özellikle ruhanî reisler, aidat ve bahşış alma imkânları kaldırıldığından durumdan memnun kalmamışlardı. Yine diğer cemaatlerden protokol olarak üstün olan Rumlar, bu imtiyazları ellerinden alındığı için hoşnut değillerdi. Rumların bazıları “devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik” diyerek tepkilerini dile getirmişlerdi. Ferman okunurken orada bulunan Patrikhanenin Sinod meclisini oluşturan patrik ve metropolitler üzüntülerini saklamıyorlardı. İzmit metropolitinin, fermanın atlas keseye konulması sırasında; “Bir daha bu keseden

(34) İngilizler fermanı bir devrim programı ve bir zafer olarak nitelemekteydiler. Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*, s.169. Islahat fermanının Paris Antlaşması ile irtibatlandırılması dolayısıyla İngiliz bakanın; “80 yıldır yalnız Rusya, Osmanlı Hıristiyanlarının koruyucusu rolündeydi. Şimdi artık biz de aynı role sıvanıyoruz” demesi dikkat çekicidir. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.11, 66-68 (Lord J. Russell'den Sir H. Bulwer'e. 13 Eylül 1860).

(35) Kili, Gözübüyük, *Anayasa*, s.24-29. Islahat fermanının hükümleri ve tahlili hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s.1-97. Ayrıca bkz. Gülsoy, “Islahat Fermanı”.

çıkmasını Allah'tan temenni ederim" dediği rivayet olunmaktadır.³⁶

Büyük devletler, İslahat fermanından sonra o derece müdahaleci davranmaktaydılar ki, özellikle Lord Stratford Canning'in müdahalelerinden ötürü hükümet iş yapamaz hale geldi. Sefaretler en ufak memur atamalarına dahi karışmaya başlamışlardı. Hatta 1859'da ıslahatların lâyıkıyla yapılmadığı iddiasıyla konuyu görüşmek üzere büyük devletlerin temsilcileri, Babıâli'nin önleme gayretlerine rağmen, İstanbul'da bir toplantı dahi yaptılar. Bu ise ülkenin idarî, askerî, malî ve adlî işlerin yürütülmez hale getirdi ve gayrimüslimleri iyice şımarttı. Öyle ki bu müdahalelerden bıkan vükelâ heyeti, yabancı sefirleri Türkiye'nin iç işlerine müdahale eden özel bir devlet meclisi gibi hareket etmekle suçlamak durumunda kaldı.³⁷ Aynı yıl yabancıların toprak edinmelerine imkân tanınması müdahale alanını iyice genişletti. Bu toprak alım konusu zamanla siyâsî bir mesele haline geldi ve devletlerin söz konusu gayrimenkuller üzerinde kontrol hakkı istemelerine yol açtı.³⁸

Böylece fermanın ilanını müteakip yıllarda yabancıların müdahaleleri ile eşitliği tesis görüntüsü, daha ziyade "zimmî kayırmacılığı"na yöneldi. Nitekim gayrimüslim milletlerin hukukî ve kazaî imtiyazlarının artırılmasının yanı sıra ilan edilen taahhütlere, Osmanlı Devleti'nin milletlerarası camiaya bir taahhüdü haline getirilmesi bunun bir göstergesi idi. Böylelikle birlik yerine ayrılıklar daha da körüklendi. Yani beklenen gayenin tam tersi sonuçlar ortaya çıkardı. Çünkü ekonomik bakımdan uzun zamandan beri önde olan gayrimüslimlere verilen bu haklar sayesinde, bir İngiliz diplomatının deyişiyle "Hıristiyanlar, Türkler'den çok daha iyi duruma" geçmişlerdi.³⁹

Müslümanların tepkisi Tanzimat Fermanı'na nazaran daha sert oldu.⁴⁰ Belki üstesinden gelinemeyecek olaylar olmadı ama milletlerin kaynaşması için ilan edilen ferman

ayrılıkları daha da artırdı. Hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile tepki gelmişti. O, kendi yetiştirmesi olan Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak bu fermanın devletin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile dile getirmişti.⁴¹ İslahat Fermanına Müslümanların tepki göstermesinde hükümetin tutarsız davranışları da etkili olmuştu. Meselâ Kudüs'te bulunan Yusuf Selahaddin Camii'nin boş ve harap olduğu iddia edilerek bunun yerine bir kilise yapılması yolundaki Fransız ısrarı bir süre geçştirilmiş ise de nihayet bu izin verilmiş, fakat bu sırada caminin sağlam ve minaresinin mevcut olduğu görülerek pişman olunmuş ise de, fermanın geri alınması mümkün olmamıştır. Bu tarihî camiinin kiliseye dönüştürülmesi Müslüman ahali nezdinde nefretle karşılanmıştı.⁴²

İslahat Fermanı ile getirilen hükümlerle birlikte, öteden beri devletin gayrimüslimlerle ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen *himaye usulü* (protégé), Osmanlı milleti oluşturmayı engelleyen önemli bir unsur oldu. Himaye usulü ilke olarak, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslimin yabancı bir ülke-

(36) Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.139. Rum ileri gelenlerinden olan İstefanaki Bey, Avrupa'da dahi Katoliklerle Protestanlar arasında mücadelelerin bulunduğu bir zamanda, Osmanlı Devleti'nde din farkından doğan nefretin zamanla kalkacağını belirterek bu fermanı ilana mecbur edilmesinin yanlış olduğunu itiraf etmiştir. A. Refik, "İslahat Fermanı", s.212 vd.

(37) Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.179. Canning'in Türkiye'deki faaliyetleri hk. bkz. Poole, *Canning'in Türkiye Anıları*; Sonyel, "The Protégé System".

(38) Eren, "Tanzimat", s.735. Yeni Osmanlılar yabancılarla toprak satılmasına şiddetli tepki göstermekteydiler. Meselâ Ziya Paşa *Hürriyet*'teki bir yazısında şöyle demektedir: "Bu tabirin Türkçesi biz idare-i hazıra sayesinde ticaretimizi, sanayimizi ecnebilere verip, birer çürük ahşap kulübeye başımızı sokmuş, seyirci kalmış idik. Şimdi bu kulübelerimizi dahi onlara verip, hane berduş olarak Anadolu yakasına hicret edeceğiz demektir." Chmielowska, "Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü", s.234.

(39) Şimşir, *Ermeniler*, s.13, 54-58 (Izmir Konsolosu C. Blunt'tan Sir H. Bulwer'e, 28 Temmuz 1860). Trabzon Konsolosu Palgrave'in raporunda da benzer görüşler yer almaktadır. s.74-78.

(40) Fermana yönelik tepkiler için bkz. A. Cevdet, *Tezâkir*, I, s.68-89. Maraş'ta Müslüman halk "böyle fermanı paşa kettm ve ihfâ ederek ahkâmını reayaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getiremeyeceklerini dahi ilan etmişler, Anadoludaki kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Geniş bilgi için bkz. Gülsoy, "Maraş Olayları", s.443-458.

(41) A. Şeref, *Tarih Musababeleri*, s.59. Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâihânın tam metni A. Cevdet, *Tezâkir*, I, s.76-82'de yer almaktadır. Fermanın devletin esasını değiştirdiğine yönelik eleştirilere vükelâ "esasa dokunulmadı" diye karşılık vermekteydi. Fuad Paşa, devletin esasının dört unsur olduğunu belirttikten sonra, bunları "Millet-i İslâmiyye, devlet-i Türkiyye, salâtin-i Osmanîyye, pâytahat İstanbul" diye saymaktaydı. s.85.

(42) A. Cevdet, *Tezâkir*, II, s.9-15.

nin vatandaşlığına geçmesi ve buna karşılık o devlette değil de, Osmanlı ülkesinde bir yabancı gibi yeni milliyetiyle yaşamaya devam etmesidir. Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin yabancı devletlerin himayesine girmesini sağlayan bir kavramdır. Böylece devletin koruması altındaki zimmîler olmaktan çıkan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin vatandaşları sıfatıyla hareket etmekteydiler.⁴³

Himaye sistemi kapsamına girenlerin başlangıçta sayısı son derece sınırlı olup Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerin yabancılar hesabına konsolos vekilliği, tercümanlık, ticaret acenteliği ve hizmetçilik gibi işleri yerine getirmeleri için uygulanmaktaydı. Bu görevlere atanarlara Babîâlî'ce Osmanlı yargı sisteminden ve bazı vergilerle yükümlülüklerden muaf olduklarına dair "berat" verilmekteydi. Böylelikle bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yabancı bir ülkenin, kapitülâsyon antlaşmaları ile tanınan haklarından faydalanmakta ve onun himayesine girmektedir. Antlaşmalara göre sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilmesi gerekiyordu. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsoloslukun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar; gittikçe diplomatlar tarafından akrabalarına, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere, konsolos veya sefirlerin alışveriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı.⁴⁴

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve "patent" adı verilen himaye kâğıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir beratlı sınıfının doğmasına sebep oldu. XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin koruması altında olan insan sayısı bir milyona yakındı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz himayesine girmişti.⁴⁵ 1860'da İstanbul'daki Amerikan temsilciliği, başkentte yabancı statüsünde olan Osmanlı vatandaşının sayısını

50.000 olarak vermektedir.⁴⁶ Devletin önleyici çalışmaları ise sonuç vermemekteydi.⁴⁷

Himaye sisteminden yararlanan tüccarlara verilen imtiyazlar Müslümanların aleyhine oldu ve Avrupa himayesindeki tüccar, elde ettiği çeşitli muafiyetler ile meydana gelen haksız rekabet ortamından faydalanarak yerli tüccara nazaran hızla güçlendi. Osmanlı vergi sisteminden muaf olmaları dolayısıyla gayrimüslimler için himaye sistemi vergi kaçakçılığı ve tefecilik için en kolay yol olmaktaydı. Buna yer yer bizzat yabancı diplomat ve görevliler de katılarak halk üzerinde zulüm ve baskı uyguluyorlardı.⁴⁸

Gayrimüslimlerin himaye sistemini benimsemelerinin en önemli hedeflerinden biri de siyasi idi. Avrupalı devletler, kendi korudukları zimmî gruba bu beratları satarak, onlar üzerindeki himaye politikalarını kolaylaştırmaktaydılar. Bir yabancı devletin himayesine girmek, bağımsızlık yolunda atılmış ilk adım sayılırdı. Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hamileri baskı yapabilirler ve o milletin bağımsızlığını sağlayabilirlerdi. Bu duygu ve düşüncelerle her bir azınlık grubunun bir büyük ülkeye yanaştığı görülmektedir. Nitekim Ermenilerden Gregoryen olanları genelde

(43) Sonyel, "The Protégé System", *Bellesten*, s.675, 677.

(44) Gittikçe himaye sisteminden yararlanmanın bedeli artmış ve 1785'te yirmi yıl önceye nazaran 5 livreden 6.000 livreye çıkmıştır. Sonyel, "The Protégé System", s.676.

(45) Bozkurt, *Gayrimüslim*, s.140-141.

(46) Sonyel, "The Protégé System", s.683. Yer yer sahte beratlarla yabancı himayesine sahip olduklarını iddia edenlere de rastlanmaktaydı. BOA, *Babîâlî Evrak Odası, Mektubî Kalemi*, 195/5.

(47) Meselâ Ermenilerin İran himayesine meyletmelerinin önlenmesine dair bkz., BOA, *İrade-Hariciye*, 6207 (17 Muharrem 1272/29 Eylül 1855). İzmit'te Ermenilerden bazılarının İngiltere, İran ve Avusturya himayesine geçtikleri bunun önünün alınması ve vaziyetin tahkik edilerek bu şahısların isimlerini havi defterin gönderilmesi mahalli yöneticilerden istenmesi, BOA, *HR. MKT*, 100/37 (8 Cemaziyevvel 1271/27 Ocak 1855). Hayatında hiç Amerika'yı görmeyenlerin bu devlet vatandaşlığına seçmesi, buna karşılık Babîâlî'nin tepkileri, iki ülke arasındaki diplomatik meselelere dair bkz. Serbestoğlu, "Ermenilerin Amerikan Vatandaşlığı".

(48) Bundan bizzat bazı yabancı diplomatların dahi rahatsızlık duydukları görülmektedir. Meselâ Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili G. Abbott şöyle demektedir: "Meslektaşlarımızın müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadar kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak." Sonyel, "The Protégé System". Nitekim İngiliz albayı Churcill'in Şam'daki hareketleri Babîâlî'yi oldukça rahatsız etmişti. BOA, *İrade-Hariciye*, 8728. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara, 1983, s.87 vd.

Rusya, kısmen de diğer devletler desteklerken, Katolik olanları Fransa, Protestanları ise İngiltere ile Almanya'nın himaye ettiği görülmektedir.⁴⁹

Ermeniler dikkate alındığında, Osmanlı milleti hayalini bitiren son önemli resmî uygulama, 1860'ta yazılan ve 1863'te Babîlî tarafından bazı değişiklikler yapılarak kabul edilen *Ermeni Milleti Nizamnamesi* oldu. Nizamname; "Milletin yönetiminde ruhanilerin ve kendilerini Ermenilerin eski aristokratları ile özdeşleştiren, şehirli zengin *amira* sınıfının yetkilerini kısıtlayan ve milletin yönetimini demokratikleştirip, laikleştiren bir metin idi."⁵⁰ Patriğin, din adamı ve sivil şahsiyetlerden oluşan 140 üyeli milli heyet tarafından seçilmesini, özel kurullar oluşturarak cemaatin çeşitli dinî, sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim meselelerinin yürütülmesini öngörmekteydi. Böylece Ermeni milletinin idaresinde adeta kuvvetler ayrılığı getirilmekte, yürütme organı kurulmakta; dini, sivil, eğitim, ekonomi ve yargı alanlarında özel kurullar oluşturularak tam anlamıyla kültürel ve dini bir özerklik güvencesi sağlanmaktaydı.⁵¹

Nizamnamenin bilhassa sivil karakterinin baskın oluşu, meclislerde yer alan sivil şahsiyetlerin gittikçe cemaatin yönetimini ele geçirmesi, ruhbanların rollerinin sınırlandırılması, Fransız tipi laikliğin, Avrupa'da moda haline gelmeye başlayan sosyalist-liberalist görüşlerin bir yansıması idi. Geniş ölçüde Fransız Anayasasına dayanılarak hazırlanmıştı. Zaten nizamname Paris'te okunmuş, 1848 ihtilallerine katılmış liberal Ermeni aydınlarının eseri idi ve aralarında masonlar da vardı (Kirkor Oydan, Garabed Ütücüyan, Nahabed, Russinyan, Serviçen, Nikoghos Balyan).⁵² Bilhassa İngiliz ve Fransız Mason localarının bu süreçte etkili oldukları görülmektedir. Mesela Ser (Sevgi) locası (1866-1894) İstanbul'da Fransız himayesi altındaki birçok locadan biriydi. Loca sadece Ermenilere özgü idi ve ritüelleri de Ermeniceye çevrilmişti. Locanın üyeleri önceleri İstanbul'daki ileri gelen Ermeniler iken zamanla orta

sınıftan insanlar da buraya mensup olmaya başlamışlardı.⁵³

Osmanlı Devleti'nin ayrılıkları önlemek amacıyla çözümler aramaya çalıştığı XIX. yüzyılın son çeyreğinde artık iş isten geçmişti. Ayrılıkçı hareketleri önlemeye devletin idari ve askeri gücü, fikri potansiyeli, hukuki altyapısı, ekonomik cazibesi ve nihayet değer yargıları yetmemişti. Buna çok fazla şaşırmanın da gerekir. Zira XVI. yüzyılda yaşayan bir Ermeni gencin hayali dünyanın en güçlü devletinin vatandaşı olarak yaşarken kendi cemaati içerisinde ilerlemek, mesleğinde kendisini göstererek sultana, ailesine veya diğer yöneticilere yakın olmaktı. Bu ona yetmekteydi. Müslümanların üstünlüğü umurunda değildi, üstelik minnet hissi duymaktaydı. Ama aynı tavır Osmanlı Devleti'nin lime lime döküldüğü, ordunun her savaşta perişan olduğu, nüfusun % 90'ının okur-yazar olmadığı, coğrafi büyüklüğüne mukabil kuvvet bakımından çok gerilerde kalan, yabancı ülke büyükelçilerinin bakanları, sadrazamları, hatta padişahları tehdit ettiği, akıl verdiği, söz dinlettiği devirde yaşayan Ermeni'den beklemek hiç de gerçekçi olamazdı. XV. yüzyıldaki Ermeni başka devletlerdeki benzerlerinden çok daha ileri hayat tarzı sunan Osmanlı düzeninden ve millet sisteminden memnundu. XIX. yüz-

(49) Sonyel, "The Protégé System", s.677; Mim Kemal Öke, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul, 1989, s.205.

(50) Yumul, Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s.364. *Amira* Arapça Amir/Emir kelimesinden gelmekteydi. "Genellikle yüksek devlet görevlisi Ermeniler ve bu meyanda sarraflar, barutçubaşılar, hassa mimarları, darphane eminleri bu unvana sahip olmuşlardır. Amiralat, Ermeni Patrikhanesi'nin ve kilisenin yönetiminde önemli rol oynamışlardır." Pamukciyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, III, s.42. Bunların çocuklarını yurt dışında tahsil görmelerini sağlamaları sebebiyle sadece cemaat içerisinde değil, devletin de ihtiyaç duyduğu yetişmiş eleman bakımından önemli görevler üstlenmişlerdi. Meselâ Asakir-i Şahane Ekmekçibaşısı Hacı Krikor Noradunkyan Efendi oğlu Gabriyel'i Kadıköy'deki Saint Joseph Fransız Koleji'nde okuttuktan sonra Paris'e göndermiş; burada iken de Collège de France, Sorbonne Üniversitesi, Ecole des Sciences Politiques'te eğitim görmüştü. Fransızca ve İtalyanca bilen Gabriyel Efendi Türkiye'ye döndükten sonra Hariciye'nin aranan elemanı olmuş, Meclis-i Ayan üyeliği ve Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Oğlu Dikran Kirkor da Lozan'da eğitim görmüş, Brüksel elçiliği gibi görevlerde bulunmuştur. Karakoç, "Gabriyel Noradunkyan Efendi", s.158-159.

(51) Nizamnamenin değerlendirmesi için bkz. Akın, "Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Tutumu", s.167-203 (*Düster, Birinci Tertip*, II, s.938-961'de yayımlanan nizamname makalesinin ekinde yer almaktadır.)

(52) Ter Minassian, "Ermeni Topluluğunun Rolü", s.173.

(53) Ter Minassian, "Ermeni Topluluğunun Rolü", s.171-172.

yıldaki Ermeni genci ise, ecnebi şirketlerinin temsilciliğini yaparak daha da zenginleşen babasının parasıyla gidip Paris'te, Londra'da, Viyana'da eğitim görmüş; böylelikle dünyaya bakışı, felsefesi, idealleri, hatta inancı değişmişti. O, artık kiliseye devam etmesine müsaade edildiği için mutlu olan Ermeni köylüsü değildi. 1848 Manifestosu yayınlanırken, Batı Avrupa'nın başkentlerinde öğrenci olayları olurken, sosyalist sloganlar atılırken kitlelerin arasında Ermeni gençler de vardı. Bu yüzden müteakip yıllarda Ermeni bağımsızlık peşinde koşan teşkilâtları kuranlar din adamları değil; sosyalist, nasyonal sosyalist ve mason Ermenilerdi.

İtalya ve Fransa başta olmak üzere muhtelif Avrupa şehirlerinde eğitim gören Ermeni gençler, İstanbul'a döndüklerinde bambaşka fikirlere sahiptiler. Onlar artık klasik Ermeni cemaati mensuplarına benzemiyorlardı. Kendilerini Ermeni milletin aydınlanmasında vazifeli sayıyorlardı. Batıdan öğrendikleriyle yeni ve modern okullar açıyorlar, artık edebî eserlerde yer alan dinî temalar yerini dünyevî meselelere bırakmaktaydı. "Realist akımın temsilcileri eserlerinde fakirlerin sömürülmesinden materyalizme, İstanbullu zengin Ermenilerin yobazlığından ahlakî yozlaşma ve toplumsal yabancılaşmaya kadar Ermeni cemaatinin yaşadığı sorunları gündeme getiriyorlardı."⁵⁴

XIX. yüzyılda Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Ortaköy ve Beyoğlu gibi semtlerde cemaatin ileri gelenlerinin evlerinde, salon toplantıları yapılıyor, günün millî meseleleri, edebî ve fikrî konuları Ermeni yazar, şair ve aydınları arasında sohbet mevzuu olmaktadır. Avrupa etkisine açılan geleneksel yapı, İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya yayılan köklü bir değişime uğramaktaydı. Bu değişim ile birlikte yeni bir vaziyet ortaya çıkmıştı. Ermeni cemaatinin hâkim zümreleri dinden ve din adamından uzaklaşmakta, dünyevi ve laik bir anlayışa yönelmekteydi. Ruhbanlara yönelen eleştiriler çok geçmeden *millet sistemine* tepkiye dönüştü. Zira dini umursamayanla-

rın, dine dayalı millet sisteminden büyük haz duymaları artık beklenemezdi. Üstelik yeni nesiller tabii hukuk yetmez, pozitif hukuk gerekli diyerek parlamentarizmden yana tavır almaktaydılar.⁵⁵

İstiklâl Hayali

Ermeniler, Balkanlarda meydana gelen gelişmelerden uzun süre etkilenmediler. Milliyetçi fikirler, önce Avrupa'daki Ermeni öğrenci grupları arasında baş gösterdi. Bilahare İstanbul ile diğer büyük şehirlerde yaşayanlar arasında yayıldı. Taşrada, köy ve kasabalarda nadiren, o da devletin artık iyice yıkılış sürecine girmesi ile birlikte bu tür fikirlerin zemin bulduğu söylenebilir. Bir İngiliz diplomatı olan Charles Eliot, bunun sebebinin onların doğulu olmalarına, Yunanlılar ile Slavları etkileyen Avrupaî kültürden uzak kalmalarına bağlamakta, ancak aldıkları Avrupa tarzı eğitim sayesinde artık bu özelliklerinin bir hayli değişmiş olduğunu yazmaktaydı.⁵⁶ Bilhassa misyoner mekteplerinin milliyetçi ve ihtilâlcî fikirlerin Ermeniler arasında yayılmasında çok önemli yeri olduğu görülmektedir.⁵⁷ Öte yandan Islahat Fermanı ile getirilen yeni düzenin de bu hususta elverişli bir zemin oluşturduğu muhakkaktır.

Bağımsız bir idareye kavuşmanın mümkün olabileceği yolundaki hayalin Ermeniler tarafından gerçekleştirilebilir bulun-

(54) Yumul, Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", s.363.

(55) Ermenilerin Osmanlı sisteminden ayrılma düşüncesinde yabancı güçlerin rolü, misyonerlerin etkileri, büyük çoğunluğun bu düşünceye karşı çıkışı, devletin çeşitli kademelerinde çalışanların tutumu gibi konularda çok sayıda makalenin yer aldığı bir çalışma olarak bkz. *Hogörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 4 cilt.

(56) Eliot, *Turkey in Europe*, s.401-402. Misyoner okullarının Ermeniler üzerindeki etkisine, İskenderun'daki Fransız Viskonsülü Alexandre Mercinier'in ülkesine yolladığı 10 Ocak 1901 tarihli mektuptaki teklifleri, ilginç bir örnek teşkil etmektedir. O, şöyle demektedir: "Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan bölgelerindeki Hıristiyan unsurların Cezayir'deki vilayetlere göçü teşvik edilmelidir. Bu gayrimüslim unsurların büyük bir kısmı Kuzey Amerika'ya göç etmektedir. Bunların Cezayir'e yerleşmesi Fransa'nın kolonizasyonu bakımından çok faydalı olacaktır. Fransa'ya değerli hizmetler verebilirler. Zira Asya Osmanlı Hıristiyanlarının pek çoğu bizim okullarınızda yetişmiştir, hemen hemen Fransız sayılırlar." Kodaman, "Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası", s.162.

(57) Bilhassa Amerikan misyonerlerinin bu hususta çok aktif oldukları görülmektedir. Buna dair mesela bkz. Dilek, "İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin ...", s.89-112; Sezer, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri", s.57-69.

ması, özellikle 1877-1878 Türk-Rus Savaşı ile belirginlik kazandı. Bu savaşta Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanlığına aslen bir Ermeni olan Loris Melikof'un getirilmesi, onlar tarafından Çar'ın savaş sonrasındaki vaatlerini yerine getireceğinin bir göstergesi sayıldı. Rus ordusundaki çok sayıda Ermeni asker Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı; pek çoğu da, Rus kuvvetlerine öncülük yapma, istihbarat toplama, rehberlik etme, Türk birliklerine zarar verme amaçlı girişimlerde bulundular. Babiâli'nin gözünde Ermenilerin *tebaası sadıka* olmaktan çıkmasında dönüm noktası bu hadiselerdir. Rus ordularının İstanbul'un dış semtlerinden olan Yeşilköy'e (şimdiki Atatürk Havaalanı) kadar ulaşması, akabinde 2 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na, Patrikhane'nin gayretleriyle "Türk hükümetinin *Vilayet-i Sittede* ıslahat yapmayı taahhüt etmesi"ni sağlayan bir madde eklendi. Ayastefanos Antlaşması'nın yerine ikame edilen Berlin Antlaşması'nda da Vilayet-i Sitte'de ıslahat yapılması konusu 61. madde olarak yer aldı ve uluslararası bir mesele haline getirildi.⁵⁸

Sultan II. Abdülhamid, Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini hafifletme uğruna Kıbrıs'ı feda etmek zorunda kalırken, Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması maddesinin kaldırılmaması, devletin kalbi sayılan bir bölgeyi koparmak üzere alt yapı hazırlamak maksadına dayalı olarak yorumlandı. Bundan dolayı yapılmak istenen düzenlemelere sert tepki gösterildiği gibi Ermenilere olan kızgınlığı da iyice artırdı. Bu kapsamdaki her girişime karşı çıkılmaya çalışıldı, çaresiz kalındığı durumlarda ise elden geldiğince engellendi veya sulandırılmaya gayret edildi. Padişahın "Adaletsiz baskılar karşısında teslim bayrağı çekip Ermenilere siyasi özerklik tanımakansa ölmeyi yeğlerim" demesi devletin bu konudaki direncinin derecesini göstermektedir.⁵⁹

Bütün bu gelişmeler sonucunda artık herkes Ermenilerin iyi niyetinden ve sadakâtinden şüphe duymakta, onların ülkede Türklerle ortak yaşama arzusuna sahip oldukları

na inanmamaktaydı. Ermeni dostu olan Lord James Bryce yazdığı gibi; "Berlin Antlaşması'ndan evvel, ne Sultan'ın Ermenilere karşı özel bir husumeti vardı ne de Ermeni milletinin siyasi emelleri vardı. Ardından, korunmaları için konulan antlaşma hükümleri, hem şüphe ve nefreti Ermenilere yöneltti, hem de Ermenilerin kurtuluş umutlarını yeşertti; karşılığında, yöneticilerin düşmanlığı iyice arttı. İngiliz-Türk Konvansiyonu, Ermenilere İngiltere'den yardım alabileceklerini öğretti ve İngilizlerin müdahalesi, Türkleri iyice hırçınlaştırdı."⁶⁰

1877-1878 Savaşında Ermenilerden faydalanan ve onlara devlet kuracağını söyleyen Rus Çarı, savaştan sonra Loris Melikof'un bu yoldaki talebine olumsuz cevap vermişti. Çar'ın tavrından derin bir hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurulması için Avrupa devletlerinin desteğine güvenmeye başladılar. Rusya'nın gücü karşısında Erivan ve çevresi ile ilgili talepte bulunmazlarken, hiçbir şehrinde nüfusun yarısından fazlasına sahip olmadıkları Doğu Anadolu'yu alabileceklerine olan inançları, başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerden gelen destek içerikli mesajlardan kaynaklanmaktaydı. Bu mesajların uygulama alanına geçmesinde ortaya çıkan gecikmeler üzerine dikkatleri çekmek, gündemde kalmak ve nihayet büyük devletlerin fiilî müdahalesini temin etmek üzere silahlı tedhiş eylemlerine yöneldiler.

Ermeniler arasında silahlı eylemlerde bulunmakla bağımsızlığın elde edilebileceği fikrinin rağbet görmesi Berlin Konferansı sonrasına denk gelmektedir. Bu konferansta Ermenileri temsilen katılanlar arasında yer alan Başpiskopos Mıgırdıç Kırımian, İstan-

(58) 61. madde ve uygulanmasıyla ilgili süreç hk. ayrıntılar için bkz. Şaşmaz, *Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia*.

(59) Lewy, 1915, s.32.

(60) Lewy, 1915, s.31 (James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1896, s.523'ten naklen). Adana ve çevresindeki Ermeniler üzerinde Fransa'nın etkisi çok büyüktü. Hatta bir aralık Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, bölgede Fransız kültürünün ve dilinin hâkim olduğu, Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını teklif etti. Gerçi umduğu desteği bulamadı ise de böyle bir teklifin yapılmış olması dahi anlamlıdır. Kodaman, "Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası", s.162.

bul'da cemaatine yaptığı konuşmada kendi elindeki basit bir dilekçeye karşılık diğer ulusların demir kaşıklarının olduğunu, ortaya konan özgürlük yemeğini demir kaşıklarla olanların yediğini, fakat ellerindeki kâğıt kaşık yüzünden kendilerinin bu sıcak yemekten bir pay alamadan döndüklerini söyleyerek, demir kaşığa yani silaha sahip olunması gerektiği yolunda çağrıda bulunmuştu.⁶¹

Berlin Antlaşması'nın Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasına ilişkin hükümlerini, *Büyük Güçlerin* bütün gayret ve baskılarına rağmen Osmanlı Devleti'nin hayata geçirmeyişi, buna karşılık Balkanlarda kurulan yeni devletlerin Ermeni gençler arasında doğurduğu heyecan, Piskopos Kırmıyan'ın arzu ettiği silahlı grupların ortaya çıkmasını sağladı. 1880'lerin başında bazı gizli cemiyetler kuruldu. Nitekim 1883'te Erzurum'da *Anavatan Müdafileri* adlı grubun üyeleri yakalanarak cezalandırıldılar. Aynı dönemde liberal görüşlere sahip *Ermeni Yurttaşlar Birliği* Van'da kuruldu. Ancak Ermeni isyanlarında asıl etkili iki örgütten biri olan *Hınçak Devrimci Partisi* 1887'de Cenevre'de kuruldu. Cemiyet Marksist düşünceye sahipti. Amacı; Türkiye, Rusya, İran'da bulunan Ermenileri kapsayan *Büyük Ermenistan*'ı diriltmek ve burada sosyalist bir rejim tesis etmektir. Cemiyet, amacına ulaşması için büyük bir isyanın başlatılmasına gerek olduğuna, bunun sağlanabilmesi için de Osmanlı Devleti'nin savaşta olduğu bir zamanın en uygun ortamı temin edeceğine inanmaktaydı. Ayrıca bağımsızlık için sadece devlete karşı değil, kendilerinden olmayan Ermenilerle de savaşmanın gerekli olacağı düşünmekteydiler.⁶²

Benzer amaçlara hizmet etmek üzere 1890 yılında da *Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu)* kuruldu. Bu cemiyet bağımsızlıktan ziyade Osmanlı toplumu içerisinde özgürlük ve otonomi tesis edilmesini sağlamaktan yana idi. Bu iki cemiyet arasındaki ciddi görüş ayrılıklarının yanı sıra genel olarak bakıldığında Ermeni nüfusun büyük çoğunluğu ile ruhban kesimi, devlet kuruluş-

larında çalışanlar ki, bu dönemde kritik görevlerde bulunan Ermenilerin sayısı bir hayli fazlaydı, devrime de devrimcilere de karşı idiler. Dolayısıyla Hınçak ve Taşnak partileri ancak oldukça küçük bir grubu oluşturmaktaydı.⁶³

Hınçak Partisi üyeleri, 1890'ların başlarından itibaren önceleri küçük çaplı, bazıları da pek başarılı olmayan saldırılara giriştiler. Saldırıları, Müslümanlara ve bağımsızlık karşıtı olan Ermenilere yönelmekteydi. Piskoposlara veya zengin Ermenilere yapılan saldırılara; "millî dava"ya ihanet, devletin ajanı olmak, talep edilen maddi desteği vermemek, gençlerin cemiyet tarafında yer almalarını engellemek gibi gerekçeler uydurulmaktaydı. Ülkedeki İngiliz diplomatlarının raporlarında bu tür suikastlar dolayısıyla Ermeniler arasında korku ve panik havasının olduğu ifade edilmektedir.⁶⁴

Halk arasında paniğin daha büyük olması için takip edilen taktiklerin en etkili olanı ise, asker veya zaptiye üniformasıyla suikast ve saldırıların yapılmış olmasıdır. Böylelikle bir taraftan devlete olan bağlılıkların zayıflatılması, diğer taraftan da istenmeyen kişilerin bertaraf edilmesi ve nihayet Avrupa kamuoyunun, *Hristiyanlara karşı bir devlet terörünün mevcudiyetinin* gösterilmesi hedeflenmekteydi.⁶⁵

Batı'daki taraftarları aracılığıyla bu konuda bir hayli başarı sağlandığı söylenebilir.

(61) Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s.28-29. Milliyetçi görüşleriyle tanınan Patrik Mıgırdiç Kırmıyan'ın kısa biyografisi için bkz. Türk Tarih Kurumu, *Mıgırdiç Kırmıyan*.

(62) Mattei, *Ermeni Komiteleri*, s.115-159; Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s.109-112.

(63) Dadrian, *Warrant for Genocide*, s.69. 29 Kasım 1890 tarihinde Ermeni ileri gelenlerden bir grup saraya gönderdikleri dilekçede, içlerinden küçük bir azınlığın fesat yoluna saptığını, bunların Ermeni milletini temsil etmeye yetkilerinin olmadığını, cemaat tarafından kınandığını, kendilerinin devlete bağlı olduklarını dile getirmekteydiler. *Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, s.16-18.

(64) Bir İngiliz diplomatı 27 Mayıs 1893 tarihli raporunda, kendi halinde yurttaşlara uygulanan terörün giderek arttığını, muhbir oldukları veya devrime ilgisiz kaldıkları veya yeterince desteklemedikleri gerekçesiyle öldürülenlerden dolayı halk arasında büyük korku yaşandığını yazmaktaydı. Şimşir, *Documents on Ottoman Armenians*, III, s.207-208. 28 Temmuz 1890 tarihli bir resmi belgede hükümet yanlısı olduğu için Ermeni Patriği'nin suikasta maruz kaldığı ve yaralı olduğu belirtilmektedir. *Ermenilerin Sevk ve İsyanı*, s.11-12. Yine Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi memurlarından olan Hamparsum tedhişçiler tarafından öldürülmüş, ailesi de tehdit edilmişti. s.52.

(65) Kırpık, "Propaganda ve Provokasyon", s.191-208.

Hâlbuki Ermenilerin büyük çoğunluğuna göre genel bir isyan çıkarma fikri tam anlamıyla çılgınlıktı. Böyle bir hareketin başarı şansı olmadığını düşünenlerin sayısı en azından 1890'lı yıllarda bir hayli üst düzeyde idi. Bununla birlikte hükümetin Avrupa devletlerinin sonu gelmeyen eleştiri ve müdahaleleri hem de silahlı eylemlerde bulunan çeteler ile onlara tehdit ve şantaj dolayısıyla yardım etmek zorunda kalan, memurların özensiz tutumları sebebiyle derdini yetkililere anlatamayan sıradan samimi insanlara aynı şekilde davranması devlet ile Ermeniler arasındaki uçurumu genişletti. Gittikçe çetelere katılımların artması söz konusu oldu. Artık adaletli bir devlet olamayan, sonu gelmez hatalar yapan hükümet, dürüst ve devletin eşit vatanı olmak isteyen Ermenileri de kaybetmekteydi. İngiltere'nin Erzurum'da görevli diplomatı olan Charles S. Hampton'un, 23 Mayıs 1893 tarihinde Büyükelçi W. White'a yazdığı raporda; "Ermenilerin, Müslümanlarla eşit muamele görmesi ve Kürtlere karşı yeterli koruma sağlanması halinde Sultan'ın en çalışkan, en faydalı ve en mutlu kulları olabileceklerini" yazması bu bakımdan dikkate değerdir.⁶⁶ Babiâli'nin esas siyasetinin de bu olduğunu gösteren pek çok resmî doküman bulunmakla birlikte, yabancı müdahaleleri yüzünden buna bir türlü imkân ve fırsat bulamadığını hatırlamak gerekir.⁶⁷

Büyük devletlerin etkin müdahalesini sağlamak, devlet ile Ermeniler arasındaki dostluğu nefrete dönüştürmek amacıyla yapılan ilk büyük isyan 1894 yılının yaz aylarında Sason'da meydana geldi. İsyanın gerekçesi, çeteler tarafından tahrik edilen köylülerin her zaman ödedikleri vergileri ödemeyi reddetmeleriydi.⁶⁸ Hazırlıklı olan çetelere karşı Kürt aşiretleri başarı sağlayamayınca duruma ordu müdahale etti. Şiddetli bir çatışmadan sonra Ermeni isyancılar, misyonerlerin ve yabancı diplomatların müdahaleleriyle silah bırakma ve cezalandırılmama şartıyla teslim oldular.⁶⁹ Ermenilerin Bekiran ve Zeydan aşiretlerine mensup kimselere saldırma-

ları halinde büyük tepki ve misilleme ile karşılaşacaklarını bilmemelerine imkân yoktu. Böyle bir tutum içerisine girmeleri ancak "çılgınlık" olarak tanımlanabilir. Beklenen, Avrupalıların kalbine dokunacak bir katliamın meydana gelmesi idi. Böylelikle Avrupalıların derin acı hissetmeleri ve nihayetinde Ermenilerin çektikleri sıkıntıların Avrupa kamuoyunu tesir altına alarak hükümetlerin Doğu Anadolu'ya müdahale konusunda tazyik edilmelerinin sağlanması olduğundan farklı bir izah tarzı ileri sürülemez. Nitekim bu ve benzeri olaylarda Avrupa basınında Ermenilerin saldırılarından hiç söz edilmezken, Türklerin onlara saldırdıkları yolundaki haberler sayfalar tutmaktaydı.⁷⁰

Sason isyanı bir başlangıçtı. Sonraki yıllarda değişik yerlerde irili ufaklı pek çok isyan meydana geldi. Hâkim grubun sosyalist olmasından ötürü Rusya'nın destek vermemesi sebebiyle, Batı Avrupa devletlerinin müdahalesi olmadan bir devlet kuramayacaklarını anlayan Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin temel hedefi bunu gerçekleştirmektir. Ermeni dostu bir Amerikalı yazar olan George Hepworth'un sözleri durumu gayet açık bir şekilde tanımlamaktadır: "Devrimciler, mümkün olduğunca çok zorbalığa yol açmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu gayelerini açıkça beyan etmişlerdi. Türkleri, Ermenilerin -kendileri dışında kalanların- çoğunu öldürmeye sevk edebilirlerse, Avrupa müdahale etmek zorunda kalacaktı."⁷¹ İngiliz yazar Edwin Pears da; "Aşırı uçtan bazı kimseler, yüzlerce masum insana zarar vereceğini kabul ettikleri bu tür girişimlerle, yabancı müdahale-

(66) Şimşir, *Documents on Ottoman Armenians*, III, s.67.

(67) Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bir süredir, Türk-Ermeni ilişkilerinden İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin Ermenilere yönelik destekleriyle ilgili kapsamlı belge neşriyatı yapmakta olup bazılarını zikretmekte yarar görmekteyiz. *Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 4 cilt; *Ermeni-Fransız İlişkileri*, 3 cilt; *Ermeni-Rus İlişkileri*, 3 cilt; *Ermeni-Amerikan İlişkileri*, 2 cilt. Ayrıca bkz. Türk Tarih Kurumu, *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, X; Karaca, *Büyük Oyun*.

(68) Çetelerin isyanı gerçekleştirmek için tahrike yöneliklerine, nihai maksadın da bölgeye yabancı devlet müdahalesi olduğuna dair dikkat çekici bir değerlendirme için bkz. Lewy, 1915, s.41-46.

(69) Sason isyanı sonrasında içinde İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslarının da bulunduğu tahkik heyetinin çalışmaları için bkz. Gülmez, "1894 Sason İsyanı".

(70) McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s.42.

(71) Lewy, 1915, s.45 (George H. Hepworth, *Through Armenia on Hor-seback*, London, 1898, s.341'den naklen).

leyi bölgeye çekebilecek büyük bir katliamın yaşanmasını sağlayacaklarını” yazmaktaydı.⁷²

Neticede Adana’dan Erzurum’a, İstanbul’dan Van’a kadar pek çok yerde onlarca defa isyanlar gerçekleştirildi. Sultan II. Abdülhamid bombalı suikast girişiminden kıl payı kurtuldu. Pek çok insan hayatını kaybetti. Hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafında büyük acılar yaşandı. İttihatçıların samimiyetle tesis etmeye çalıştığı İttihad-ı Anâsır siyaseti, uygulama safhasına konulmasına en ufak fırsat verilmeden başarısızlıkla sonuçlandı.

Sükût-u Hayal

Bütün gayretlere, tahrik ve teşebbüslere, çok sayıda masum insan kanının dökülmesine, yabancı devletlerin desteklerine rağmen bir Ermeni devleti kurulamadı. Bu durum böyle bir hayalin peşinde koşanlar ve buna iman edenler için tam anlamıyla sükût-u hayal idi. Bunun sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ermeniler devlet kurma iddiasında buldukları coğrafyanın hiçbir yerinde nüfus çoğunluğuna sahip değillerdi. Üstelik himaye usulünden yaralanmak için Osmanlı tabiiyetinden ayrılarak başka ülkelerin vatandaşlığına geçenlerin sayısı azımsanmayacak düzeydeydi. Nüfus yetersizliğinin olduğu bölgede devlet kurmak, o sıradaki büyük güçlerin desteklerine karşın başarılması zor, hatta imkânsız bir durumdu.
2. Osmanlı Devleti bütün güçsüzlüğüne, maruz kaldığı baskılara, siyasî, askerî ve ekonomik sıkıntılara mukabil ülkenin kalpgâhında yer alan bir bölgeyi, bırakmamak için elinden geleni yapmak zorundaydı. Padişahın “ölürüm de vermem” dediği toprakların terk edilmesi halinde, bunun devleti köklerinden koparmak olacağı aşikârdı. Babiâli’nin ne pahasına olursa olsun

böyle bir sonuca rıza göstermeyeceği, Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi kapsamındaki ıslahatlara karşı izlediği tavırda somut olarak kendisini göstermektedir.

3. İngiltere ile Fransa’nın çok yönlü desteğine karşılık, Berlin Antlaşması’ndan sonra Rusya’nın geri plana çekilmesi, Ermenilerin başarısızlığında en önemli sebeplerden biridir. Uluslararası destekçiler bakımından Rusya’dan daha elverişli bir başka ülke bulunmamaktaydı. Avrupalı devletlerin diplomatlar, misyonerler ve gönüllü propagandacılar aracılığıyla sağladığı destek isyancılara moral kazandırsa da, bir bağımsızlık hayalini gerçekleştirecek nitelikte değildi. Ermeniler, Yunan ve Sırp isyanının başarıya ulaşmasından cesaret almışlar ise de Doğu Anadolu Balkanlarla kıyaslanmayacak derecede dış yardıma kapalı, yabancı işgalini engelleyici topografik şartlara sahipti. Akdeniz kıyılarına bir hayli uzak olan bu bölgeye yabancı güçlerin fiili müdahalesi intihar etmeleriyle eş anlamlı idi.
4. Bölgenin ezici çoğunluğunu elinde bulduran Müslümanlar (Türkler, Kürtler, Çerkesler), savaşıklık bakımından eşsiz cesaret ve mukavemete sahiptiler. Üstelik burası Hülefa-yı Râşidin devrinden itibaren İslâm hâkimiyeti altına girmeye başlamış bir bölgeydi. Müslümanların bu topraklara verdikleri değer çok farklıydı.
5. Tam bağımsızlık yanlısı örgütler arasında en şiddetlisi olan *Hınçak Devrimci Partisi*, bizzat Ermeniler üzerinde yeterli hâkimiyet kurabilmiş değildi. Kendi milletlerinden, fakat siyasi görüşleri farklı olan insanların öldürülmesi Ermeniler arasında birlik sağlamayı engelledi. Böyle bir yönetimin gelecekte cemaati felakete sürükleyeceğini düşü-

(72) Lewy, 1915, s.45-46 (Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, London, 1916, s.155’ten naklen).

nenlerin sayısı hiç de az değildi. Korku yüzünden ses çıkaramayanlar olsa da, bunların can u gönülden dava için çalışmadıkları anlaşılmaktadır.

6. Ermeniler arasında çok büyük taraftar bulamamasına karşılık, Osmanlı Devleti'nin ayrılıkçı tutum ve davranışlara karşı tavrı çok sert oldu. Her ne kadar Balkan milletleri örneğinden hareketle bunun duygusal ve psikolojik kaygı ve korkulardan kaynaklandığını düşünmek zor değilse de, zaman zaman sıradan bir şarkı veya marşın aşırı tepkilerle karşılandığını söylemek mümkündür. Yöneticilerdeki genel tavır şu idi: Ermenilere asırlarca kol kanat gerilmiş, onların Bizans veya Rus devletlerinde olmayacak ölçüde gelişmelerine zemin ve imkân hazırlanmış, *millet-i sâdıka* olarak tanımlanmış, millet statüsü verilmiş, Hariciye Nezareti gibi son derece önemli kurumlarda görevlendirilmeleri sağlanmış; ancak onlar "ihanet" ederek yabancılarla işbirliğine gitmişlerdir. Devlet, Ermenilerden XV. veya XVI. yüzyıldaki gibi bir sadakat beklentisi içerisindeydi. Çok yönlü saldırılarla karşı karşıya gelen, içeriden ve dışarıdan haksız suçlamalara maruz bırakılan hükümet yetkililerinin böyle düşünmesini çok fazla yadırgamak gerekir. XIX. yüzyıl *devlet aklının* Namık Kemal, Ziya Paşa gibi mevcut düzeni eleştiren, yeniden yapılanmayı tavsiye eden Müslüman aydınları da anlayacak, söylediklerini değerlendirecek bir sistem kuramadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla dinî ayin ve ibadetlerine karışılmadığı için minnettar olan Ermenilerin yerini, bireysel ve toplumsal hak arama mücadelesi verenlerin aldığını anlayamayan yönetici kadro, çağın getirdiklerini, yeni zihniyeti, değişen dünya konjonktürünü sağlıklı değerlendiremedi, doğru algılayamadı. Ortaya çıkan problemlerin peşinden koşmaya çaba gösterdi. Sorunlara kar-

şı verilen tepkilerin yüz veya iki yüz yıl öncesinden çok farklı olduğu söylene-
mez. Hemen bütün tedbirler güvenlik odaklı oldu. Bir dış müdahaleyi sağlamayı temel önceliği ilan etmiş tedhiş örgütü karşısında, yapılanlarda haklılık payı olduğu inkâr edilemez ise de; varılan sonuç iyi niyetli Ermenileri de kaybetmek oldu.

7. Ermenileri muhtelif vesilelerle kışkırtan, kan dökmelerine yol açan Batılı devletlerin de, onların hayal ve iddialarına ciddi anlamda inandıkları söylene-
mez. Üç denizde (Karadeniz, Akdeniz, Hazar Denizi) sınırları olan muhayyel bir imparatorluk kurma iddiasına sadece dudak büktüler. Yalnız Ermeniler, daima yanlarında olduğuna dair boş sözlerle avutuldu. Bu devletler Makyavelist bir anlayışla kullanabildikleri sürece desteklediklerini ifade ettikleri Ermenileri, işleri bitince Patrik Kırmıyan'ın *kâğıttan kaşığına* nazire yaparcasına buruşturup bir kenara attılar.
8. Hınçak Partisi taraftarlarının beklediği şey, Osmanlı Devleti'nin büyük bir savaşa girmesi halinde gerçekleştirilecek genel ayaklanmanın başarıya ulaşacağı ve neticede istiklâl kavuşulacağı hayali idi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte partiye bağlı çeteler harekete geçtiler. Bilhassa Doğu Anadolu'da saldırılar, katliamlar, cephe gerisinde sabotajlar gerçekleştirildi. Bizzat Ermeni kaynakları, kitap ve mecmuaları bu savaş sırasında "kahramanlık" yaparak Türklere saldıran, köy ve kasabaları yakan Ermeni çetelerinin toplu resimlerini, hikâyelerini yayımlamaktaydılar. Rus ordusuna katılan Ermeni gönüllülerden oluşan bölük ve taburların tanıtım ve propagandası sayfalar tutmaktaydı.

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi yetkilileri, II. Abdülhamid'e karşı bir-

likte hareket ettikleri Ermenileri yakından tanımaktaydılar. Bu grupların, sabırsızlıkla beklemedikleri savaşın çıkışıyla birlikte isyan edeceklerini, bölgeye yabancı müdahalesini sağlamak istediklerini ve nihayet bağımsız bir devlet kurmak niyetinde olduklarını gayet iyi bilmekteydiler. Zaten *Hınçak Partisi* yönetimi bu düşünce ve beklentisini hiçbir zaman gizlemek ihtiyacını hissetmemişti. Nitekim savaşın başlamasından hemen sonra harekete geçtiler. Hükümetin çeşitli cephelerde, düşmanlarla yoğun ve hatta çaresizce mücadele etmek durumunda kaldığı bir sırada, asilere karşı yapabileceği ne vardı? Tek çare olarak, Ermenilerin çatışma alanı dışında bulunan Suriye-Lübnan taraflarına *tehcir* edilmelerine karar verildi. Bütün devlet kurumlarının savaşa odaklandığı, sürekli cephelerden olumsuz haberlerin geldiği, kaybedilen topraklardan kaçışların yoğunlaştığı, savaş kaçaklarının arttığı, düzen ve otoritenin büyük sarsıntı geçirdiği bir ortamda; çatışmalar, haksız saldırılar, salgın hastalıklar, kıtlık ve sefalet gibi sebeplerden ötürü çok sayıda can kaybı oldu. Sürekli olarak Müslümanları tahrik edip bir katliamın meydana gelmesini bekleyenlerin, bunu da bağımsızlık için bir araç olarak kullanmak istediklerini söyleyenlerin, tehirden doğrudan doğruya sorumlu olduğu aşikârdır. Bunu siyaseten inkâr etmek mümkündür ama tehcir işlemine yol açan Ermeni terör gruplarının saldırılarını geçersiz kılacak bir tarihî kaynak ve bir hukuk doktrini bulmak mümkün değildir. Öte yandan yöneticilerin de genelde çaresiz kaldığı ve dönemin şartları icabı yaşanan acıları, hükümetin bilinçli ve iradî bir soykırım politikası olarak nitelendirmek tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*
 A.AMD., 44/39.
 A.DVN, 105/13, 114/13.
 A.DVN.MHM, 12-A/72.

- A.MKT, 21/78, 195/5
 A.MKT.MHM, 1/14.
 A.MKT.MVL., 59/86.
 A.MKT.UM, 121/32, 413 / 6, 574/40.
Cevdet-Adliye, 844, 1939, 5393, 5906. *Cevdet-Adliye*.
Cevdet-Babriye, 4728.
Cevdet-Dabiliye, 1485.
Cevdet-Hariciye, 581, 4111
Hatt-ı Hümayun, 26096-A, 36196, 36197, 36200-A, 36201, 36201-A, 36201-D, 36203, 36206, 36331, 49332, 52880-G, J.
 HR.MKT, 4/18, 33/6, 43/11, 55/50 , 95/24, 94/48, 95/47,
 HR.MKT, 100/37.
 İrade-Hariciye, 4133, 8728, 21403.
Trabzon Şer'îye Sicilleri (TŞS), 1947, 1960, 1963, 1964.

Kitap ve Makaleler

- Abdurrahman Şeref, *Tarih Musababeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985.
 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 4 Cilt, Yay. C. Bay-sun, Ankara, 1986.
 Ahmet Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", *TOEM*, XIV/18 (1340).
 -----, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Haz. A. Uysal, Ankara, 1987.
 -----, *Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1786-1882)*, İstanbul, 1988.
 Akın, Fehmi, "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Tutumu, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Haz. M. Hülâgu, Ş. Batmaz, G. Alan, II.
Ansiklopedik İslâm Fıkhi – Fetavay-ı Hindîye, Ter. Mustafa Efe, IV, Ankara (tarihsiz).
 Aslantaş, Selim, *Osmanlı'da Sırp İsyânları*, İstanbul, 2007.
 Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara, 1983.
 Bozkurt, Gülnihâl, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1996.
 Chmielowska, Danuta, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Yazarlarının Sosyal Değişimlerdeki Rolü", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, 1990.
 Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, (çev. D. Şendil), İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
 Dadrian, Vahakn N., *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick, 2004 (books.google.com).

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev. Osman Akınhay, I, Ankara, 1997.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (DAGM), 3 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. N. Aykut, vd., Ankara, 1993.

-----, 5 Numaralı Mühimme Defteri, (özet ve tıpkıbasım) Haz. Hacı Osman Yıldırım, v.d., Ankara, 1994.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, 2 cilt, Ankara, 2007.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 4 cilt, Ankara, 2004-2005.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İsyanı (1878-1920)*, Ankara, 2007.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, 3 cilt, Ankara, 2006.

-----, *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri*, 3 cilt, Ankara, 2002-2003.

Dilek, M. Sait, "İngiliz ve Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışındaki Rolü (1810-1878)", *Ermeni Araştırmaları*, 43 (2012).

Eliot, Charles, *Turkey in Europe*, New York, 1965 (books.google.com).

Engelhardt, Ed., *Tanzimat ve Türkiye*, Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999.

Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, IV.

Eren, Ahmet Cevat, "Tanzimat", *İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, 1970.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul, 1992.

Guenther Lewy, 1915, *Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, Çev. Ceren Elitez, İstanbul, 2011.

Gülmez, Nurettin, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Bellekten*, 258 (2006).

Gülsoy, Ufuk, "1856 İslahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991.

-----, "İslahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999.

Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Ed. M. Hülagu, Ş. Batmaz, S. Demirci, G. Alan, 4 cilt, Kayseri, 2007.

Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Haz. M. Hulagü, Ş. Batmaz, G. Alan, 4 cilt, Kayseri, 2009.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996.

-----, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992.

Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun*, İstanbul 2011.

Karakoç, Ercan, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler*, VII/25 (Bahar 2010).

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara, 1988.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1996.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi - Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004.

Kılıç, Orhan, *Osmanlı Ermenileri Arasında Din ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006.

Kırpık, Cevdet, "Propaganda ve Provokasyon: Müslüman Kıyafetiyle Terörist Ermeni Eylemleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 170 (Eylül-Ekim 2007).

Kili, Suna - Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul, 2000.

Kodaman, Bayram "XIX. Yüzyılın Sonlarında Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1992).

Koloğlu, Orhan, *Miyop Çörçül Olayı*, Ankara, 1986.

Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri - Bildiriler*, Ankara, 1994.

Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, Çev. M. Harman, İstanbul, 1996.

Loules, Dimitris, "The French Revolution and Its Influence Upon Greece", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV (1991).

Mattei, Jean-Louis, *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri*, Ankara, 2008.

McCarthy, Justin - McCarthy, Carolyn, *Turks and Armenians: A Manuel on the Armenian Question*, Washington, 1989.

Milas, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles, 1963 (books.google.com).

Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İbtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara, 1994.

Osmanlı, Ed. Kemal Çiçek, IV, Ankara, 1999.

Öke, Mim Kemal, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul, 1989.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, 3 cilt, Haz.: Osman Köker, İstanbul, 2003.

Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev.: Can Yücel, Ankara, 1988.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul, 2002.

Sadık Rif'at Paşa, *Müntehabat-ı Asar*, İstanbul, 1290-93.

Sağrılı, Abdurrahman, "Ermenileri Katolikleştirme ve Sonuçları Hakkında 1778 Tarihli Bir Rapor", *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, I.

Sarıyıldız, Gökden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, II (2013).

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986.

Saydam, Abdullah, "Trabzon Şer'îye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhap Değişirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, 202 (Ekim 2000).

Serbestoğlu, İbrahim, "Osmanlı Ermenilerinin Amerikan Vatandaşlığı", *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (Bildiriler, 2-4 Mayıs 2012)*, Erzurum, 2014.

Seyfeli, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği", *Milel ve Nibâl*, II/2 (2005).

Sezer, Cemal, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, III/1-2 (2010).

Sonyel, Salahi R., "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Belleten*, 214 (1991).

Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application Of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia (1877-1897)*, Ankara, 2000.

Şimşir, Bilâl, *Documents on Ottoman Armenians*,

3 cilt, Ankara, 1989.

-----, *Osmanlı Ermenileri*, Türkçesi: Ş. Orel, İstanbul, 1986.

Ter Minassian, Anahide, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçik*, Derleyen: Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, İstanbul, 1995.

Turan, Ömer, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi", *Hosruden Yol Ayrımına Ermeniler*, III.

Türk Tarih Kurumu, *Milliyetçi Bir Patrik, Mıgırdıç Kırimyan* (http://ermenimeselesi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Dosyasi/DinvePatrikler/Migirdic_Kirimyan.pdf-erişim tarihi: 06.10.2014) *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, X, Ankara, 2014.

Türkgeldi, Ali Fuad, "Ricâl-i Tanzimat'tan Sadık Rifat Paşa", *TTEM*, 1 (1927).

Ursinus, M. O. H. "Millet", *Eİ²* (İng.).

Yelavich, Charles-Barbara, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, III, Seattle-London, 1997.

Yumul, Arus - Bali, Rifat N., "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Mevrutiyet'in Birikimi*, I, Ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, 2009.